

MEZIVÁLEČNÉ VÝSTAVNÍ KOLONIE WERKBUNDU V EVROPĚ JAKO PAMÁTKA

ELIŠKA PODHOLOVÁ VARYŠOVÁ

Ústav pro dějiny umění Filozofické fakulty Univerzity Karlovy
elvar@seznam.cz

ABSTRACT

Interwar exhibitional housing estates of Werkbund in Europe as a cultural Monument

The article addresses the history, development and conservation of the Werkbund exhibitional estates in Europe. Specifically, these are six housing estates built between 1927–1932 in Stuttgart, Brno, Wrocław, Zürich, Vienna and Prague as part of exhibitions of modern living. The aim is to compare the development in individual cities and above all their preservation and the way of conservation and restoration.

Keywords: exhibitional housing estate – functionalism – Werkbund – Czechoslovak Werkbund – monument preservation – preservation of interwar architecture – conservation of interwar architecture

Architektonické památky meziválečného období jsou stále památkami poměrně mladými. Přestože už bylo provedeno dost vzorových rekonstrukcí jednotlivých monumentů meziválečné avantgardy, aby se bylo kam obrátit pro inspiraci a metodiku, u architektonických souborů tohoto období památková péče často ještě tápe jak ve formě ochrany, tak obnovy.

Následující stať vychází ze stejnojmenné diplomové práce a sleduje problematiku dochování, ochrany a obnovy šesti funkcionalistických sídlišť v Evropě, které vznikly jako výstavní kolonie Werkbundu na přelomu dvacátých a třicátých let 20. století. Jsou to stavby vesměs vysoké architektonické kvality, často zaštitěné slavným jménem autora. Jejich primární hodnota však tkví v celku – jde o manifesty nového bydlení v době bytové krize, o ukázkou nového životního stylu, funkčního, praktického, ale i zářícího novou estetikou. Werkbund¹ neboli Svaz díla působící ve velmi podobné formě v několika evropských zemích inicioval šest těchto výstavních sídlišť – ve Stuttgartu, Brně, Wrocławu, Zürichu, Vídni a Praze v rozmezí let 1927–1932.²

¹ Více k Werkbundu a jednotlivým organizacím: Lucius Burckhardt (ed.), *Der Werkbund in Deutschland, Österreich und der Schweiz. Form ohne Ornament*, Stuttgart 1978. – Astrid Gmeiner – Gottfried Pirhofer, *Der Österreichische Werkbund. Alternative zur klassischen Moderne in Architektur, Raum- und Produktgestaltung*, Salzburg, Wien 1985. – Veronika Pecová, *Organisace výtvarné práce v duchu moderní doby – Svaz československého díla*, bakalářská práce, FF MU Brno 2010.

² Deutscher Werkbund: *Bau und Wohnung. Die Bauten der Weissenhof-Siedlung in Stuttgart, errichtet 1927 nach Vorschlägen des Deutschen Werkbunds im Auftrag der Stadt Stuttgart und im Rahmen der Werkbundaussstellung >Die Wohnung<*, Stuttgart 1927, Faksimiledruck, 2. vydání, Stuttgart 2011. –

Pro pochopení a správné vyhodnocení současného stavu, hodnoty a nutnosti památkové ochrany je nezbytné začít u vzniku kolonií a jejich cesty skrz devadesát let existence až do současnosti. Vedle historických peripetií text představuje počátky ochrany kolonií a vývoj péče o ně, ale i technickou problematiku jejich obnovy a která se přístup změnil od prvních vzorových rekonstrukcí v osmdesátých letech 20. století do současnosti. Srovnání jednotlivých kolonií poukáže na jejich odlišnosti a podobnosti, ale později také na památkové přístupy v jednotlivých zemích, čímž nastíní možnosti, jak se souborem architektonicky cenných objektů tohoto typu nakládat.

K historii a podobě výstavních sídlišť

Snaha najít novou formu bydlení se v rámci řešení bytové krize ve dvacátých letech projevila i v činnosti německého Werkbundu. Ten v rámci svých tradičních výstav představil nový typ expozice – obytnou kolonii, nikoli dočasnou atrapu, ale opravdové domy, které po skončení výstavy měly sloužit bydlení. Cílem bylo představit ideu architektů o novém bydlení³ – různé typy domů a bytů, z nových materiálů a konstrukcí, s variacemi racionálních dispozic, řešením kuchyní pro pracující ženy, novým typem obytného prostoru. Vedle nového hygienického standardu se měla představit také moderní estetika architektury.

První výstava bydlení s obytnou kolonií byla uspořádána ve Stuttgartu a tento model našel následovníky po celé Evropě. Na přelomu dvacátých a třicátých let svazy umělců, inspirované původním německým Werkbundem, představily další výstavy tohoto typu – reálně obyvatelné kolonie moderního bydlení. Po Stuttgartu vznikla další v Brně, Wrocławu, Zürichu, Vídni a nakonec v Praze.⁴ Tyto kolonie neřešily bytovou krizi, typově šlo spíše o řešení rodinného bydlení vyšší střední třídy. Významně však ovlivnily architekturu meziválečného období, nastolily nový estetický trend a rozšířily také nové materiálové a konstrukční možnosti architektury. Werkbund přitom nebyl jednotná organizace s místními pobočkami, ale vždy nezávislý svaz umělců a průmyslníků dané země, který idejemi, činnostmi, ale i jménem odkazoval k prvnímu německému Werkbundu. Organizace ani personálně spolu nebyly národní či zemské organizace Werkbundu propojené. I výstavy bydlení se tak šířily formou inspirace.

Stuttgartská kolonie, zvaná podle lokality též Weissenhofsiedlung, byla představena v rámci výstavy *Die Wohnung* v létě 1927.⁵ Představila širokou škálu typů bydlení, od vilového přes řadové až po nájemní bytové domy, a to od architektů z několika zemí. Zá-

Zdeněk Rossmann – Bedřich Václavěk (eds), *Výstava moderního bydlení Nový dům, katalog výstavy*, Brno 1928. – *Schlesische Monatshefte*, Sondernummer – Wohnung und Werkraum, VI, 1929, č. 7. – Die Werkbundsiedlung Neubühl in Zürich-Wollishofen, in: *Das Werk*, 1931, č. 9, s. 257. – Josef Frank (ed.), *Die internationale Werkbundsiedlung Wien 1932*, Wien 1932. – Pavel Janák (ed.), *Výstava bydlení – stavba osady Baba Praha 1932*, Praha 1932.

³ Deutscher Werkbund (pozn. 2). – Janák (ed.), *Výstava bydlení* (pozn. 2). – Frank (ed.), *Die internationale Werkbundsiedlung Wien* (pozn. 2).

⁴ Více in: Jadwiga Urbanik (ed.), *Der Weg zur Moderne. Werkbund-Siedlungen 1927–1932*, Wrocław 2016.

⁵ Karin Kirsch, *Die Weissenhofsiedlung. Werkbund-Ausstellung DIE WOHNUNG in Stuttgart 1927*, Stuttgart 1999. – Deutscher Werkbund (pozn. 2). – Jürgen Joedicke, *Weissenhofsiedlung Stuttgart*, 3. vydání, Stuttgart 2000. – E. Blunck, *Die Wohnung. Werkbund-Ausstellung in Stuttgart 1927, Deutsche*

roveň jde o akci v rámci velké halové výstavy o soudobém bydlení, kde byly prezentovány stavební materiály, vnitřní vybavení i výstava evropské architektury. I přes nepostradatelnou kritiku především z řad tradicionalističtějších architektů, politiků a návštěvníků inspirovala řadu dalších výstav a také další vývoj moderního bydlení. Součástí kolonie bylo 33 domů od 17 evropských (především německých) architektů. Celou akci připravila württemberská pracovní skupina německého Werkbundu. Cílem bylo vybudování nových čistých obytných forem, variabilních půdorysů a vytvoření smysluplné skladby prostoru. Kolonie měla ukázat veřejnosti současné možnosti obytné architektury, včetně využití nových materiálů a konstrukcí.⁶ Trvalý charakter staveb měl zároveň osvědčit životnost architektonických idejí v reálném používání.

Samotná příprava trvala od roku 1925 do roku 1927,⁷ k uměleckému vedení byl přizván berlínský architekt Ludwig Mies van der Rohe, technickým vedoucím kolonie byl architekt Richard Döcker. Díky známostem vedení Werkbundu s magistrátem města Stuttgart se podařilo navázat finanční spolupráci s městem a kolonie byla postavena na náklad města. To samozřejmě zajistilo výstavě finanční zázemí, ale také jistá omezení – schvalování zastupitelstvem, kritiku konzervativnějších politiků a podobně.

Představené domy byly dva domy bytové, dále domy řadové, vždy několik stejného typu v jednom bloku, dům dvoudomý a jednorodinné domy, původně zamýšlené pro pracující vrstvu, nakonec však určené pro „moderního velkoměstského člověka“.⁸ Některé typy se daly použít jako prototyp pro sériovou výstavbu. Urbanistický rozvrh vypracoval Mies van der Rohe, který představil rovněž bytový čtyřblok s ocelovou skeletovou konstrukcí, holandsí architekti J. J. P. Oud a Mart Stam představili řadové domy, Le Corbusier vyprojektoval dvojdom a mezonetový dům, Walter Gropius realizoval montované domy a další architekti jako Hans Scharoun, Richard Döcker či Bruno Taut navrhli domy samostatné.⁹

Kolonie se nachází na návrší na okraji města, Miesovo urbanistické rozvržení sleduje ulicemi vrstevnice ostrohu a domy nad sebe umísťuje terasovitě od rodinných až po bloky bytových na vrcholu.¹⁰ Součástí výstavy bylo i takzvané experimentální území na Weissenhofu,¹¹ kde byly prezentovány ukázky stavebních technik a materiálů – například systém obkladových desek pro vnější i vnitřní příčky domů (místo zdění), porézní izolační tvárnice – systém Xylotekt, Fonitram nebo Thermos, dále podlahové a střešní pláty. Mnoho z těchto materiálů bylo použito na stavbu výstavních domů – na většinu domů byly použité nové typy tvárnice a izolací, hydroizolační pokrvy plochých střech, někde tenké sendvičové panely místo dělicích příček. Kromě tradičního nosného zdiva byl použit železobetonový, ocelový či dřevěný skelet, nové typy oken, vytápění a dalších stavebních prvků.

Stavba kolonie trvala od března do července 1927, výstava byla otevřena od konce července do října.¹² K výstavě byla vydána také publikace *Bau und Wohnung* a několik

Bauzeitung LXI, 1927, č. 59, s. 489–491. – Adolf Benš, Výstava bydlení ve Stuttgartě, *Stavitel* VIII, 1927, s. 121–134.

⁶ Werner Gräff, Zur Stuttgarter Weissenhofsiedlung, in: Deutsche Werkbund (pozn. 2), s. 8–9.

⁷ Kirsch, *Die Weissenhofsiedlung* (pozn. 5). – Joedicke, *Weissenhofsiedlung Stuttgart* (pozn. 5).

⁸ *Ibidem*.

⁹ Deutscher Werkbund (pozn. 2), s. 9.

¹⁰ *Ibidem*, s. 6.

¹¹ *Ibidem*, s. 41.

¹² Kirsch, *Die Weissenhofsiedlung* (pozn. 5). – Joedicke, *Weissenhofsiedlung Stuttgart* (pozn. 5).

verzí katalogu, během výstavy proběhlo také několik přednášek o soudobé architektuře. Po skončení výstavy se město rozhodlo domy pronajímat.

Změny v areálu výstavní kolonie nastaly hned po uzavření výstavy. Již v prosinci 1927 požadovali někteří noví obyvatelé stavební úpravy, jiné domy naopak zůstaly déle prázdné. Obyvatele Weissenhofu tvořila hlavně vyšší vrstva – architekti, herci, lékaři, ředitelé bank či univerzitní profesori s rodinami. Kolonie až do války zůstala v majetku města. Ve třicátých letech se začaly objevovat také první závady jako opadávající omítky či zatékání.

V roce 1928 se jako doprovodný program k Výstavě soudobé kultury podařilo soukromým stavitelům Františku Uherkovi a Čeňku Rullerovi prosadit malé vzorné sídliště na okraji Brna. Takzvaný Nový dům představil 16 domů určených pro jednu rodinu, a to domy samostatné, dvojdomy a trojdomy. Kolonie byla postavena vlastním nákladem svých iniciátorů bez podpory města a pouze s formální podporou československého Werkbundu – Svazu československého díla, odboru Brno.¹³ Přestože byla kolonie součástí velké výstavy, otevřela se veřejnosti až v jejím závěru a to byl také jeden z důvodů, proč po hospodářské stránce skončila výstava fiaskem a domy se nepodařilo hned prodat. Výstava soudobé kultury poskytla sídlišti vhodný doprovod.¹⁴ Přestože byla spíše souhrnem výtvarných moderní společnosti v mladém státě, velkou pozornost věnovala právě kultuře bydlení.

Nový dům je soubor 16 domů v poměrně sevřeném uspořádání na parcele pod Wilsonovým lesem nedaleko nového Zemského výstaviště, domy byly navrženy pouze českými architekty. Architekti se zaměřili na revizi bytu v rodinném domě, a proto byl představen pouze tento obytný typ, nikoli domy bytové či kolektivní.¹⁵

Pozemek urbanisticky rozvrhli architekti Bohuslav Fuchs a Jaroslav Grunt ve spolupráci s Janem Víškem.¹⁶ Vytvořili sevřenou skupinu domů kolem ústředního zeleného prostranství, dnes využívaného jako zahrady. Nápad postavit zde menší obdobu Weissenhofu se zrodil v průběhu stuttgartské výstavy, na podzim již byly přípravy v plném proudu a od jara byly domy stavěny – celá akce tak probíhala velice svižně. Samotná stavba však byla pozdržena stavebním úřadem, což kolonii po ekonomické stránce uškodilo.¹⁷ Důraz je i zde kladen na funkční uspořádání, nové materiály a konstrukce, funkcionalistickou estetiku – vše v duchu hesla „*slunce, vzduch, prostor*“. Ke kolonii byl vydán katalog.¹⁸

Představeny byly domy praktické a jednoduché, které by mohly sloužit jako prototyp sériové výroby.¹⁹ Nejúčelnějšími byly dva trojdomy, první navržený Bohuslavem Fuchsem, druhý Jaroslavem Gruntem, nejmenší puristický dvojdům představil Jan Víšek. Vy-

¹³ Jindřich Chatrný – Dagmar Černoušková – Pavel Borský (eds), *Nový dům Brno / New House Brno / 1928*, Brno 2018. – Rossmann – Václavěk (eds), *Výstava moderního bydlení* (pozn. 2). – Vladimír Šlapeta, *Nový dům 1928 a Baba 1932, Umění a řemesla*, 1979, č. 4, s. 19–26. – Vojtěch Krch, *Výstava moderního bydlení Nový dům*, in: *Architekt SIA XXVII*, 1928, s. 204–214. – Oldřich Starý, *Kolonie Nový dům*, in: *Stavba VII*, 1928–1929, s. 97–111.

¹⁴ Karel Herain, *Katalog oddělení Svazu čs. díla. Výstava soudobé kultury v Brně, květen–říjen 1928*, Praha 1928.

¹⁵ Rossmann – Václavěk (eds), *Výstava moderního bydlení* (pozn. 2), s. 12–14.

¹⁶ *Ibidem*, s. 10. – Chatrný – Černoušková – Borský, *Nový dům Brno* (pozn. 13), s. 82–101. – Jan Sedlák, *Kolonie Nový dům v Brně, Zprávy památkové péče* LII, 1992, č. 2, s. 9–17. – Šlapeta, *Nový dům 1928* (pozn. 13).

¹⁷ Krch, *Výstava moderního bydlení* (pozn. 13). – Starý, *Kolonie Nový dům* (pozn. 13).

¹⁸ Rossmann – Václavěk (eds), *Výstava moderního bydlení* (pozn. 2), s. 7–14.

¹⁹ *Ibidem*, s. 24.

stavy se dále účastnili dva velice mladí architekti, Miroslav Putna a Hugo Foltýn, kteří navrhli působivé, ale nepříliš praktické domy inspirované Le Corbusierem. Dvojdomy dále připravili Josef Štěpánek a Ernst Wiesner, samostatné domy Jaroslav Syříště a Jiří Kroha.²⁰

Během výstavy byl pronajat jediný dům,²¹ první dům byl prodán až v únoru 1929.²² Ostatní domy byly pouze dlouhodobě pronajímány, některé zůstaly delší dobu prázdné.²³ Akce tak pro investory skončila velkým zadlužením, po stránce architektonické však byla přijata pozitivně a inspirovala další výstavu na našem území, již plně organizovanou Svazem československého díla.

V roce 1929 se konala výstava Wohnung und Werkraum (WuWA) ve východoněmeckém městě Breslau, dnešní polské Wrocław, pod taktovkou slezské odbočky německého Werkbundu. Pouze slezští architekti zde představili širokou škálu typů, od jednorodinných přes dvojdomy a řadové domy až po domy nájemní, a to hned v několika jedinečných podobách – domy komunitní pro mladé nájemníky, hotelový dům pro svobodné a bezdětné či dům s pavlačovým přístupem. Kolonie doprovázela rozsáhlou výstavu stavebnictví a architektury na nedalekém výstavišti.

Slezský zemský spolek německého Werkbundu²⁴ byl založen z iniciativy převážně mladých wrocławských architektů pod vedením Heinricha Lauterbacha v roce 1925, a to už s ideou výstavy.²⁵ Mladí architekti ve Wrocławu byli sdruženi kolem Akademie výtvarných umění, kde učili Hans Scharoun a Adolf Rading, ředitelem zde byl Hans Poelzig. Díky vytrvalosti a také vlivným známostem se i v tomto případě podařilo zajistit financování městem.²⁶ Organizací výstavy byl pověřen Adolf Rading a uměleckým vedoucím se stal Heinrich Lauterbach (hlavní iniciátor výstavní kolonie). Výstava trvala od června do září 1929.²⁷

Cílem bylo představit nové typy cenově dostupných malých a středních bytů za použití inovativních stavebních technologií a materiálů, které měly být tímto způsobem otestovány v komplikovaném slezském klimatu. Architekti se ve velkém pokusili zaměřit především na malé byty.²⁸ Po výstavě měly být domy dva roky pronajímány (v majetku Společnosti výstavby sídlišť), než budou prodány novým majitelům, aby nájemníci vyzkoušeli, zda zvolená řešení skutečně fungují. Ačkoli i zde byly představeny větší vily, nebyly terčem kritiky, protože přirozeně doplňovaly velmi široký typový rozsah kolonie. Díky účasti pouze místních architektů vynikají organické formy slezské moderní architektury.

²⁰ Ibidem, s. 17.

²¹ Sedlák, Kolonie Nový dům (pozn. 16).

²² Klára Žampachová, *Kolonie Nový dům: Vznik, architektura a vliv*, bakalářská práce, FF MU Brno, Brno 2015, s. 27.

²³ Dagmar Černoušková – Iveta Černá, *Stuttgart 1927 – Brno 1928/Sídlíště Weissenhof – kolonie Nový dům. Inspirace i pro vilu Tugendhat?*, in: Radana Červená (ed.), *ARCHIVUM AMICUS HISTORICI EST. Sborník příspěvků k životnímu jubileu Hany Jordánkové*, Brno 2015, s. 506–599.

²⁴ Jadwiga Urbanik, *WUWA 1929–2009. The Werkbund exhibition in Wrocław*, Wrocław 2010. – Jan Nesiba, *Výstava „Byt a dílna“ ve Vratislavi, Stavitel X*, 1929, s. 96–115. – Bohumil Hübschmann, *Výstava ve Vratislavi: Wohnung und Werkraum, Styl IX*, 1928–1929, s. 171–173. – Vojtěch Krch, *WuWA – výstava Byt a dílna, Vratislav, Architekt SIA XXVIII*, 1929, s. 169–190. – Ludwig Hilberseimer, *Wohnung und Werkraum Ausstellung Breslau 1929, Die Form*, 1929, s. 451–471. – *Schlesische Monatshefte*, Sondernummer – Wohnung und Werkraum (pozn. 2).

²⁵ Urbanik, *WUWA 1929–2009* (pozn. 24), s. 115. – Burckhardt, *Der Werkbund* (pozn. 1).

²⁶ Ibidem, s. 119.

²⁷ Ibidem, s. 124. – Nesiba, *Výstava „Byt a dílna“* (pozn. 24).

²⁸ Ibidem.

Na plánování a realizaci kolonie spolupracovala slezská sekce Werkbundu s městem, wrocławskou společností stavby sídlišť (Siedlungsgesellschaft Breslau A. G.) a s výzkumnou organizací RFG (Reichsforschungsgesellschaft für Wirtschaftlichkeit im Bau- und Wohnungswesen).²⁹

Celkem vzniklo 37 domů (103 malých bytů – 45–60 m² – a 29 větších bytů, většinou v samostatných domech) od jedenácti slezských architektů,³⁰ kteří měli úplnou tvůrčí svobodu. Urbanistického rozvržení se ujali vedoucí architekti akce Heinrich Lauterbach s Adolfem Radingem. Na protáhlém pozemku vytvořili organické uspořádání s rodinnými domy uprostřed a nájemními po obou koncích, propojené parkovou úpravou. Nejprogresivnější stavbou kolonie byl nepochybně hotelový dům pro svobodné jedince a bezdětné páry od Hanse Scharouna, a to jak svými organickými křivkami, tak komunitní vybaveností a mezonetovými byty. Další kolektivně zaměřenou stavbou byl takzvaný věžový dům Adolfa Radinga. Paul Heim a Albert Kempten představili pavlačový dům a nedaleko od něj dřevěnou přízemní budovu školky, Gustav Wolf blok bytů s oddělenými vstupy. Další architekti navrhli řadové či samostatné domy (Heinrich Lauterbach, Moritz Hadda, Theodor Effenberger a jiní). Většina staveb měla skeletovou konstrukci, železobetonovou, ocelovou či dřevěnou, s velkoformátovými výplněmi. Pouze u některých samostatných a řadových domů bylo použito tradičního způsobu zdění.³¹

Po dokončení se stala WUWA uměleckou čtvrtí; domy a byty si pronajali především umělci, zaměstnanci Akademie umění, zpěváci, architekti a spisovatelé.³² Některé stavby se po dokončení potýkaly s podobnými problémy jako v ostatních koloniích – zatékání rovnými střechami, praskání omítek a podobně. Část kolonie se dočkala přestavěb ještě před válkou.

Roku 1931 byla otevřena výstavní kolonie Neubühl švýcarského Werkbundu v Zürichu. Jde o největší z výstav, byla navržena kolektivem autorů a stavěna po etapách. Výstava představila nové typy bydlení již ve formě hotového sídliště, nikoli manifestů, ale domů a bytů v opakujících se typech. Cílem bylo vytvořit sídliště pro střední třídu s byty od garsoniér po velké řadové domy, které by umožnily obyvatelům v průběhu života střídat bydlení podle aktuální životní situace. Kolonie vznikla na základě iniciativy skupiny švýcarských architektů Rudolfa Steigera, Maxe Ernsta Haefeliho, Carla Hubachera, Wenera Maxe Mosera, Emila Rotha, basilejských radikálů Hanse Schmidta a Paula Artarii a sekretáře švýcarského Werkbundu Friendricha T. Gublera. Na organizaci a propagaci se podílel generální sekretář CIAM Siegfried Giedion. Stavba proběhla po etapách od 1930 do 1932,³³ jako výstava byla otevřena již v září roku 1931.³⁴ Pro výstavbu architekti založili stavební družstvo s pozdější podporou města (formou výhodné hypotéky), družstvo vlastní kolonii dodnes. Akci tedy hypotékou financovali především sami architekti, jejich přátelé a rodiny. Také role Werkbundu byla v tomto případě spíše zastřešující než organizační.

²⁹ Sigurd Fleckner, *Reichsforschungsgesellschaft für Wirtschaftlichkeit im Bau- und Wohnungswesen 1927–1931. Entwicklung und Scheitern*, Aachen 1993 – Urbanik, *Der Weg zur Moderne* (pozn. 4), s. 111.

³⁰ Urbanik, *WUWA 1929–2009* (pozn. 24), s. 149–156.

³¹ Nesiba, *Výstava „Byt a dílna“* (pozn. 24).

³² <http://www.wuwa.eu/wuwa-dzisiaj/osiedle-wuwa/?lang=en>, vyhledáno 10. 4. 2018.

³³ Urbanik, *Der Weg zur Moderne* (pozn. 4), s. 149. – Ueli Marbach – Arthur Rüegg, *Werkbundsiedlung Neubühl in Zürich–Wollishofen 1928–1932. Ihre Entstehung und Erneuerung*, Zürich 1990.

³⁴ *Ibidem*, s. 45.

Velký svažitý pozemek nad jezerem člení bloky řadových či bytových domů položených kolmo k ulicím, vstupy jsou obráceny do úzkých pěších uliček, urbanistické řešení zpracovali architekti Steiger a Moser. Na straně k jezeru se rozkládají větší řadové domy s 5–6 pokoji, navrhované curišskými architekty Moserem, Steigerem a Hubacherem, uprostřed stojí malé řadové domy o 3–4 pokojích od basilejských levicových architektů Artaria a Schmidta, na opačném okraji stojí bytové domy Maxe Ernsta Haefeliho. Tyto typy jsou doplněny budovami s garážemi či obchodními prostory, ateliéry a minimálními byty a také ústřední budovou s centrální kotelnou a další vybaveností.³⁵ Díky jednotnému konstrukčnímu modulovému systému příčných nosných zdí (Schottenbauweise) se u řadových domků podařilo dosáhnout jednotného řešení fasád, zároveň bylo upuštěno od prezentací více typů konstrukce. Postaveno bylo celkem 195 bytů. Domy byly představeny plně zařízené nábytkem, nicméně výstavní sídliště nebylo doprovázeno velkou výstavou o bydlení.

Díky dostatečné inzerci již v průběhu výstavy se podařilo velmi brzy kolonii obsadit nájemníky, což ukázalo největší přínos Neubühlu – vytvoření funkčního sídliště, na což byl položen větší důraz než na estetické a manifestační ambice.

Roku 1932 se uskutečnily poslední dvě výstavy bydlení organizované Werkbundem – výstava ve Vídni a v Praze. Podobně jako u curišské kolonie je nedoprovázela halová výstava, pouze vybavení domů. Vídeňská kolonie ve čtvrti Lainz/Hietzing byla mezinárodní výstavou – účastnili se jí i zahraniční autoři.³⁶ Jejím cílem bylo představit co nejširší paletu typů jednorodinných domů – samostatně stojících, dvojdomů, trojdomů nebo domků řadových – pro střední třídu, a to v tradiční zděné konstrukci. Představeno bylo 70 domů postavených nákladem městské společnosti pro výstavbu sídlišť, takzvanou GESIBA.

Původně byly zamýšlené i nájemní bytové domy jako protiváha k velkým nájemním blokům sociální výstavby Rudé Vídně.³⁷ Kvůli financování ale nakonec došlo ke změně bytových domů na rodinné a k přesunu z dělnické čtvrti Favoriten do středostavovského Lainzu. Hlavním iniciátorem akce a autorem urbanistického rozvrhu byl Josef Frank.³⁸ Zatímco jeho původní urbanistický plán byl přísně modulární a řádkový, na novém místě zvolil organickou strukturu mozaikově skládaných pozemků.

Celkem se na kolonii podílelo 33 architektů, kromě rakouských také Hugo Häring z Německa, André Lurçat a Gabriel Guevrékian z Francie, Gerrit Thomas Rietveld z Holandska či Richard Neutra působící v USA. Z rakouských architektů se účastnili zkušení matadoři, od Adolfa Loose a Josefa Hoffmanna přes Josefa Franka či Oskara Strnada až po mladé architektky, například Ernsta Plischkeho či Josefa Wenzela.³⁹ Frank se snažil vídeňskou kolonii vymezit proti Weissenhofu a německým snahám o technické expe-

³⁵ Ibidem, s. 28–40.

³⁶ Andreas Nieshaus – Eva-Maria Orosz (eds.), *Werkbundsiedlung Wien 1932. Ein Manifest des neues Wohnens*, Wien 2013 – Adolf Cink, *Výstava bydlení ve Vídni*, in: *Stavitel XII (XVII), 1932–1933*, s. 63–79. – Frank (ed.), *Die internationale Werkbundsiedlung Wien* (pozn. 2). – Emanuel Hruška, *Mezinárodní výstava Werkbundu ve Vídni, Stavba X, 1931–1932*, s. 179–180 – Wilhelm Lotz, *Die Wiener Werkbundsiedlung, Die Form VII, 1932*, s. 201–217.

³⁷ Nierhaus – Orosz (eds.), *Werkbundsiedlung Wien 1932* (pozn. 36), s. 36–39.

³⁸ Burckhardt, *Der Werkbund* (pozn. 1), s. 102–113.

³⁹ Nierhaus – Orosz, (eds.), *Werkbundsiedlung Wien 1932* (pozn. 36). – Frank (ed.), *Die internationale Werkbundsiedlung Wien* (pozn. 2).

rimenty, typizaci a normování bydlení.⁴⁰ Představil tak moderní, reformované bydlení v tradiční konstrukci.

Mezi nejzajímavější stavby v kolonii patří několik přízemních domků typu bungalovu od Hugo Häringa, Antona Brennera či v USA působícího Richarda Neutry; puristické řadové domy Francouzů André Lurçata a Gabriela Guevrekiana a neoplasticistické řadové domy s balkony Holandana Rietvelde. Vídeňané představili mnoho variací menších domů, například Loosovy dvojdomy s převýšeným obytným prostorem s galerií či Hoffmannovy řadové domy rytmizované převýšeným proskleným schodištvým traktem.

Výstava byla otevřena v létě 1932.⁴¹ Součástí propagace byly i příspěvky architektů v rádiu a komentované prohlídky kolonie, byl vydán také katalog.⁴² Kvůli politické, sociální a hospodářské situaci ve městě však kolonie neměla podstatný vliv na další vývoj obytné architektury ve Vídni.⁴³ Po skončení výstavy se podařilo prodat 14 domů, zbytek přešel roku 1938 do přímého vlastnictví města.

Krátce po skončení vídeňské výstavy se veřejnosti v září 1932 otevřela poslední výstavní kolonie, osada Baba v Praze, pořádaná Svazem československého díla. Svaz se nechal inspirovat výstavou ve Stuttgartu, ale pravou pobídkou bylo až sídliště Nový dům v Brně.⁴⁴ Zvolena byla rovněž forma rodinných domů, ač původně bylo počítáno i s nájemními domy v horní ulici kolonie. Urbanistického rozvrhu se ujal Pavel Janák, předseda SČSD a hlavní iniciátor pražské výstavy.⁴⁵ Podélné pozemky rozmístil šachovnicovitě, aby měly domy správné oslunění i výhled. Protože město se na financování vzorové akce nechtělo podílet,⁴⁶ zvolil Svaz jako formu financování volné sdružení stavebníků – stavebníci i architekti museli být členy Svazu, nicméně financování bylo soukromé, což s sebou přineslo i řadu ústupků.

Na podzim roku 1929 byla vypsána soutěž na řadové typizované domy a nejmenší individuální dům,⁴⁷ kvůli nezájmu stavebníků však nebyly projekty realizovány. Ze stejného důvodu se realizace nedočkala také společná vybavenost či snaha o typizaci, sériovou výstavbu a experimentální konstrukce. Zcelující idea moderní estetiky, materiálů a racionalizace půdorysu se však zdařila. Z plánovaných 33 domů a pozemků v horní ulici kolonie, kde měly původně stát bytové nebo řadové domy, bylo v září 1932 na výstavě zpřístupněno 20 domů.⁴⁸ Domy doplňovaly dva výstavní dřevěné vikendové domky od Spojených UP závodů a Františka Kavalíra a doprovodný katalog nazvaný *Výstava byd-*

⁴⁰ „Die moderne deutsche Architektur mag sachlich sein, praktisch, prinzipiell richtig, oft sogar reizvoll, aber sie bleibt leblos“, in: Josef Frank, *Architektur als symbol*, Wien 1931.

⁴¹ Nierhaus – Orosz, (eds.), *Werkbundsiedlung Wien 1932* (pozn. 36). – Frank (ed.), *Die internationale Werkbundsiedlung Wien* (pozn. 2).

⁴² Ibidem.

⁴³ Anna Stuhlpfarrer, Vörberaitung, Planung und Bau, in: <http://www.werkbundsiedlung-wien.at/die-ausstellung-1932/planung-und-bau>, vyhledáno 12. 3. 2018.

⁴⁴ Tomáš Šenberger – Vladimír Šlapeta – Petr Urlich, *Osada Baba. Plány a modely*, Praha 2000, s. 9. – Pavel Janák, *Osada na Babě. Čtyři léta práce Svazu československého díla*, in: Janák, *Výstava bydlení* (pozn. 2), s. 5. – Rostislav Švácha, *Osada Baba, Umění XXVIII*, 1980, s. 368–377.

⁴⁵ Jan E. Svoboda – Jindřich Noll – Ester Havlová, *Praha 1919–1940. Kapitoly z meziválečné architektury*, Praha 2000, s. 67. – Švácha, *Osada Baba* (pozn. 44), s. 370. – Stephan Templ, *Baba. Osada Svazu čs. díla Praha*, Praha 2000, s. 21.

⁴⁶ 1929 vypukla hospodářská krize a město se tak muselo soustředit na podporu sociálního bydlení.

⁴⁷ Šlapeta, *Nový dům 1928* (pozn. 13), s. 25.

⁴⁸ Janák, *Výstava bydlení* (pozn. 2).

lení – stavba osady Baba.⁴⁹ Do roku 1936 bylo dokončeno dalších 13 domů a roku 1938 byly pozemky určené pro řadové domy definitivně uvolněny pro individuální výstavbu a vzniklo dalších 6 domů (do 1941).⁵⁰ Z architektů se výstavy zúčastnili jak starší architekti Pavel Janák, Josef Gočár, Oldřich Starý, Vojtěch a František Kerhartovi, František Kavalír, tak i mladí funkcionalisté Ladislav Žák, Hana Kučerová-Záveská, dvojice Antonín Heythum/ Evžen Linhart či František Zelenka. Jediným zahraničním zástupcem byl Holanďan Mart Stam, který představil konstruktivistickou vilu pro manžele Paličkovy. Projekt na ni zaslal korespondenčně.⁵¹

Domy byly stavěny buď jako železobetonový skelet, kombinovaná konstrukce nosných sloupů a zdí, nebo klasická zděná konstrukce. Podařilo se realizovat pestrou přehlídku moderních domů – Oldřich Starý představil minimální dům s ateliérem pro grafika Sutnara, Ladislav Žák několik variací na propojený obytný interiér s individuálními spacími kabinami, Kučerová-Záveská dvě rozlehlé vily inspirované Le Corbusierem. Několik domů obsahuje dva stejné či rozdělené byty v jednotlivých patrech. Gočár navrhl několik hmotnějších domů s kamennou podezdívkou a Janák vlastní vilu s variací na Raumplan. Výstavní čtvrť na Babě výrazně ovlivnila vilovou architekturu třicátých let v Čechách. Navzdory vlnám emigrací jsou některé z vil dodnes v rukou původních stavebníků a dochovaly se tak v téměř intaktním stavu.

Z exponátu obytnou čtvrtí

Výstavní sídliště byla od počátku určena k trvalému osídlení. Po uzavření výstav se tak z exponátů staly plnohodnotné obytné domy. Kvůli jejich moderní estetice a uspořádání byl však často problém s nalezením obyvatel či kupců, některé domy zůstávaly pouze v nájmu, časté bylo také střídání nájemníků. Právě požadavky nových obyvatel vedly k prvním úpravám dispozic či výměnám oken, začaly se také projevat technické obtíže jako zatékání, opadávající omítky, problematická izolace plochých střech. Také okolí sídliště se měnilo, postupně se stala součástí rozsáhlých obytných čtvrtí.

Kromě fyzických stavebních změn byly kolonie ovlivněny politickými událostmi – již ve třicátých letech emigrovali první stálí obyvatelé (1933, 1938), vlny emigrací pak pokračovaly ve východních zemích po válce (1948, 1968). To vedlo k druhotnému osidlování domů a radikálnějších úpravám staveb. Přitom právě kontinuita vlastnictví a osobní vztah k domu byl přirozenou obranou proti stavebním změnám, jak můžeme vidět na Neubühlu či Babě.

Další fyzickou ranou se stala válka. Okupace, bombardování, obsazení domů armádou, ale také pohled na modernistickou architekturu jako na cosi cizího a „nenárodního“ silně ovlivnily další osudy domů – jak z hlediska vnímání jejich hodnoty, tak ze stránky stavební. Již před válkou se ve Stuttgartu objevila snaha zbourat kolonii Wei-

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Eliška Varyšová, *Osada Baba – historie a současnost*, bakalářská práce, ÚDU FF UK, Praha 2013, s. 21–22.

⁵¹ Janák, *Výstava bydlení* (pozn. 2).

ssenhof,⁵² která byla roku 1939 odprodána říši.⁵³ K tomu nakonec nedošlo, kolonie však byla silně poškozena válečným využitím armádou, posléze jako nouzové ubytování či nemocnice. Nakonec byla roku 1944 zasažena během bombardování, kterému postupně podlehlo 8 domů.⁵⁴ Kvůli nouzovým opravám a nedostatku materiálu se Weissenhof konce války dočkal v dezolátním stavu. Poškozena bombardováním v roce 1945 byla také vídeňská kolonie, kde zaniklo 6 domů. Wroclavská WUWA byla poškozena jen lehce, po válce však došlo k demolici dvou domů.⁵⁵ Zásadnějším problémem zde bylo poválečné obydlení domů lidmi vysídlenými z území odstoupeného Sovětskému svazu.⁵⁶ Neznalost a neporozumění tak měly za následek opět stavební úpravy a přestavby. Na Babě došlo v roce 1938 k vlně emigrací původních stavebníků a obsazení domů německými okupanty.⁵⁷ Roku 1948 emigrovali další stavebníci a jejich domy byly vyvlastněny. V Brně přineslo střídání obyvatel především první úpravy, rozdělení na několik bytů či razantnější přestavby, které často prováděl původní stavebník František Uherka ve snaze domy pronajmout či prodat.⁵⁸ Odlišná situace panovala pouze v Zürichu, kde kolonie zůstala v rukou družstva a tak zde sice probíhaly opravy technických obtíží, ale nedocházelo k devastujícím přestavbám a díky politické neutralitě Švýcarska ani k válečným poškozením.

V rámci dostaveb v padesátých letech můžeme v koloniích ve Stuttgartu a Vídni pozorovat citlivé novostavby v modernistickém duchu,⁵⁹ ale také vlnu tradicionalismu či nacionalismu, což dokládá například výrazná sedlová střecha na bytovém domě Petera Behrense na Weissenhofu.⁶⁰ Kolonie nicméně po válce ovlivnilo i politické rozdělení Evropy, a to především ve vnímání jejich hodnoty. V Československu měl nástup nového režimu v roce 1948 za následek nejen dobrovolný odliv obyvatel, ale také vyvlastňování, přidělování domů novým obyvatelům, rozdělování vil na více bytů a další přestavby. Meziválečná moderna byla vnímána jako odkaz buržoazní, kapitalistické první republiky, což uznání a vnímání hodnot výstavních kolonií výrazně zasáhlo. S tím se následně pojily zásahy do původní materie staveb a postupná ztráta autenticity. Co ve Vídni a Stuttgartu napáchala válka, v Československu tedy v delším časovém horizontu způsobil politický režim.

Jistý zlom v boji kolonií o uznání přinesl rok 1958, kdy se uskutečnilo Expo 58 v Bruselu, které i na Východě přineslo jistou obrodu funkcionalismu a tedy i větší zájem o něj. Zároveň vstoupila v platnost památková ochrana Weissenhofu. Záchrana stuttgartské kolonie, alespoň tedy úřední, se dá spíše spojit s místním aktivismem vyvolaným projek-

⁵² Kirsch, *Die Weissenhofsiedlung* (pozn. 5), s. 206–208 – Hermann Nägele, *Die Restaurierung der Weissenhofsiedlung 1981–1987*, Stuttgart 1992, s. 8–16.

⁵³ Ibidem, s. 8–16 – Norbert Bongartz, *Denkmäler der frühen Moderne in Stuttgart und ihre konservatorischen Probleme*, in: *Denkmalpflege Baden-Württemberg IX*, 1980, č. 4, s. 137–147.

⁵⁴ Nägele, *Die Restaurierung* (pozn. 52), s. 8–16. – Kirsch, *Die Weissenhofsiedlung* (pozn. 5), s. 210–213. – Joedicke, *Weissenhofsiedlung Stuttgart* (pozn. 5).

⁵⁵ Urbanik, *WUWA 1929–2009* (pozn. 24), s. 424. – Lubomír Šlapeta – Vladimír Šlapeta, *50 Jahre WUWA, Bauwelt LXX*, 1979, č. 35, s. 1426–1445.

⁵⁶ Konstanze Beerlitz – Niclas Förster, *Breslau/Wroclaw. Die Architektur der Moderne*, Berlin–Wrocław 2006, s. 11.

⁵⁷ Petr Urlich – Vladimír Šlapeta – Alena Křížková, *Slavné vily Prahy 6. Osada Baba 1932–1936*, Praha 2013.

⁵⁸ Chatrný – Černoušková – Borský, *Nový dům Brno* (pozn. 13), s. 146–166.

⁵⁹ Nägele, *Die Restaurierung* (pozn. 52), s. 15.

⁶⁰ Ibidem. – Joedicke, *Weissenhofsiedlung Stuttgart* (pozn. 5).

tem na demolici Le Corbusierova mezonetového domu z roku 1955.⁶¹ Protože v té době došlo k demolici dvou domů poškozených již při náletech,⁶² zvedla se vlna odporu veřejnosti a vyvstala tak otázka, co s kolonií dál – nechat ji zaniknout, anebo ji zachovat jako významnou součást kulturního dědictví? Díky politickým konexím aktérů odporu se podařilo zařadit dochované domy pod památkovou ochranu státu Baden-Württemberg a zachránit Le Corbusierův dům. Na obnovu si však kolonie ještě musela počkat. Pozvolná rehabilitace funkcionalismu (a výstavních kolonií) se v šedesátých letech projevovala akademickým zájmem,⁶³ který až o mnoho let později dospěl přes publikování k ochraně a obnově funkcionalistických památek.

Od šedesátých let se tedy začaly objevovat články dedikované výročí i historii jednotlivých výstav, nejprve z pera pamětníků,⁶⁴ posléze i dalších odborníků v sedmdesátých letech.⁶⁵ Na konci této dekády ve Stuttgartu vznikla skupina Freunde der Weissenhofsiedlung⁶⁶, která se později zasloužila o obnovu kolonie. Vedle těchto aktivit se uskutečnilo i několik výstav – k výročí Bauhausu, kde byla zahrnutá i stuttgartská kolonie, výstavy k brněnskému funkcionalismu pořádané Kabinetem architektury Svazu architektů ČSSR,⁶⁷ které vedly i k brzkému zápisu některých staveb Bohuslava Fuchse nebo například vily Tugendhat na seznam památek.⁶⁸ Velké množství statí a již i knih následovalo v osmdesátých letech.

Cesta k ochraně kolonií tedy vedla ruku v ruce s uvědoměním si jejich kulturní a uměleckohistorické hodnoty. Díky publikační a výstavní činnosti odborných kruhů se v sedmdesátých letech začalo projevovat památkové cítění – sídliště ve Vídni (1978)⁶⁹ a Wrocław (1972 Scharounův hotel, 1979 celý areál)⁷⁰ se dočkala památkové ochrany. V sedmdesátých letech již začínala být meziválečná architektura vnímaná jako doklad předchozí kulturní éry, oddělené válkou a smýšlením. I přes poměrně krátký časový odstup tak pomalu získávala onu potřebnou „historickou“ hodnotu.⁷¹

⁶¹ Kirsch, *Die Weissenhofsiedlung* (pozn. 5). – Georg Adlberg (ed.), *Baudenkmale der Moderne. Le Corbusier/Pierre Jeanneret. Doppelhaus in der Weissenhofsiedlung Stuttgart. Die Geschichte einer Instandsetzung*, Stuttgart 2006, s. 44–73.

⁶² Kirsch *Die Weissenhofsiedlung* (pozn. 5), s. 210–213 – Joedicke, *Weissenhofsiedlung Stuttgart* (pozn. 5). – Urbanik, *Der Weg zur Moderne* (pozn. 4), s. 42–83.

⁶³ Např. Jürgen Joedicke, Zentrum der Pioniere, *Stuttgarter Zeitung*, 15. 9. 1962 – Jürgen Joedicke – Christian Plath, Die Weissenhofsiedlung, *Stuttgarter Beiträge* 4, Stuttgart 1968.

⁶⁴ Richard Döcker, 25 Jahre Werkbundsiedlung Weissenhof, *Die Neue Stadt*, 1951, č. 11/12. – Werner Gräff, Vor vierzig Jahren – Rückblick auf die Weissenhof-Siedlung in Stuttgart, *Bauwelt* LVIII, 1967, č. 46/47.

⁶⁵ Wolfdieter Dreiholz, Die internationale Werkbundsiedlung Wien 1932, *Bauforum*, 1977, č. 10. – Andreas Lehne, Zur Unterschätzung der Wiener Werkbundsiedlung, *Österreichische Zeitschrift für Kunst- und Denkmalpflege*, 1979, č. 32. – Šlapeta, Nový dům 1928 (pozn. 13). – Švácha, Osada Baba (pozn. 44) a další.

⁶⁶ Nägele, *Die Restaurierung* (pozn. 52), s. 17–19.

⁶⁷ Lukáš Kos, *Ochrana památek funkcionalistické architektury: úspěchy a nezdary*, diplomová práce FF UP, Olomouc 2013, s. 63.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ Denkmalschutzgesetz BGBl, Nr. 533/1923.

⁷⁰ Rejestr zabytkow miasta Wrocławia, dostupný např. <http://bip.um.wroc.pl/artykuly/204/zabytki-Wroclawia>, vyhledáno 28. 6. 2018.

⁷¹ Velmi poutavě a výstižně psal na téma stáří památky a ochrany moderní architektury Zdeněk Kudělka, Moderní architektura a památková péče, in: *Sborník prací Filosofické fakulty brněnské univerzity* F 14–15, 1971, s. 311–315.

Zároveň se v každém městě, potažmo státu, přistoupilo k jinému způsobu ochrany podle platných památkových zákonů a struktury památkové péče. Ve Stuttgartu například došlo k prohlášení přesně vymezeného počtu budov památkami jejich zapsáním na seznam památek Bádenska–Württemberska. Oproti tomu ve Vídni se dosáhlo památkové ochrany změnou památkového zákona v roce 1978 – podle novely zákona (Denkmalschutzgesetz BGBl, Nr. 533/1923) se chráněnými památkami staly všechny movité i nemovité předměty s kulturní, historickou či uměleckou hodnotou v rukou státu či města (obdobně našemu památkovému zákonu z roku 1958), čímž automaticky většina vídeňské kolonie jakožto majetek města byla zařazena pod ochranu, soukromé stavby se musely památkami doprohlásit. Na základě toho byly domy v soukromých rukou prohlášeny památkami hned následujícího roku 1979.⁷² Ve Wroclawi byl jako první zapsán na seznam památek hotelový dům Hanse Scharouna, a to roku 1972,⁷³ zbytek kolonie byl zapsán v lednu 1979.⁷⁴ V sedmdesátých letech se dostalo jisté urbanistické ochrany také kolonii Neubühl v Zürichu, její charakter, tzv. Ortsbild, byl zanesen jako závazný do kantonálního Richtplanu (1978).⁷⁵ Kolonie Nový dům v Brně se dočkala částečné ochrany v roce 1987, kdy byly na seznam památek připsány trojdomy od Jaroslava Grunta a Bohuslava Fuchse – obě však pouze v rozsahu fasády.⁷⁶ Důvodem byla příprava nového zákona a rychlé dozapisování památek před jeho vstoupením v účinnost.

V osmdesátých letech se pak začalo přistupovat k prvním renovacím a rekonstrukcím funkcionalistických památek, které byly první svého druhu a proto průkopnické, bez možnosti poučit se z úspěchů či chyb předchozích projektů. Prakticky ve stejné době proběhla obnova tří západních kolonií – stuttgartské, vídeňské a curišské (cca 1981–1987), které položily základ dalšímu přístupu k renovacím a rekonstrukcím funkcionalistických objektů a souborů.

Ideové a technické aspekty památkové obnovy

Generální obnovy tří výstavních sídlišť v osmdesátých letech otevřely zcela novou kapitolu historie kolonií – kromě jejich historické a architektonické hodnoty se začala řešit hodnota autentického dochování, materialita domů, technické problémy a jejich řešení, tedy celkově budoucnost a zachování domů nikoli jako ideových objektů, ale jako reálných staveb se všemi jejich nedokonalostmi. Obnovy rozpoutaly teoretický zájem o tuto problematiku v odborných kruzích, ale také prakticky inspirovaly další, především soukromé obnovy ve východních koloniích v následujícím desetiletí. Obtíže, řešené již v osmdesátých letech, jsou přitom při obnově meziválečné architektury stále aktuální.

⁷² Rakouský památkový zákon – Denkmalschutzgesetz, BGBl, Nr. 533/1923, novela č.167/1978, Änderung des Denkmalschutzgesetzes z 15. 3. 1978 – Lehne 1979 (pozn. 65). – Anita Aigner, Die Denkmalwertung der Werksiedlung und ihre Effekte, in: Nierhaus – Orosz, (eds.), *Werkbundsiedlung Wien 1932* (pozn. 36), s. 266–275.

⁷³ Číslo v registru památek 283/Wm, zapsáno 21. 2. 1972.

⁷⁴ Zapsáno 18. 1. 1979.

⁷⁵ Urbanik, *Der Weg zur Moderne* (pozn. 4), s. 156–175.

⁷⁶ Rozhodnutí o zápisu památky do Státního seznamu kulturních památek, 14. 12. 1987, zápis 9. 2. 1989, rejstříkové číslo 48688/7–8040, archiv Národního památkového ústavu Brno.

Zásadní otázkou při obnově je její cíl – co přesně je záměrem obnovy, do jakého momentu vzhledem ke stavebním úpravám je cílem budovu vrátit, jak se vyrovnat s dochovanými prvky, zda rekonstruovat prvky či situace již zaniklé, jakým způsobem přizpůsobit památku aktuální funkci a zabezpečit ji pro budoucnost. V osmdesátých letech bylo snahou všech tří kolonií navrátit exteriér do jeho původní podoby z doby výstavy a zachovat přitom původní stavební materiál a detaily, tedy autenticitu stavby. Tuto snahu doprovázela podrobná dokumentace stavu, která sloužila jako základ archivu pro pozdější obnovy.

Stanovení cíle obnovy přitom nebylo u prvních renovací od počátku tak jednoznačné. Například na Weissenhofu již zmíněný spolek Freunde der Weissenhofsiedlung původně žádal kompletní rekonstrukci stavu z roku 1927, tedy včetně znovupostavení za války zničených domů, od čehož nakonec upustil.⁷⁷ Tak radikální obnovy se u žádné jiné kolonie nadšenci nedožadovali a z hlediska autenticity materiálu je to značně kontroverzní myšlenka. Dalším problematickým bodem bylo, jak naložit s interiéry, které byly z velké části dochované jen částečně (nějaké vestavěné vybavení, spíše však materiály, povrchy, dispozice, případně rozvody a detaily jako kování, vypínače, případně okna a dveře), obyvatelé navíc volali po úpravách a modernizaci. Zde se tedy dostala do kolize otázka dochovanosti a zachování prvků s potřebou přizpůsobení funkci. Zatímco u jednotlivých obnov se můžeme setkat s restaurováním do muzeální podoby, u celého sídliště je tato varianta nemyslitelná a je třeba hledat jiné řešení. Co se týče modernizace versus zachování, je v případě prvních obnov potřeba zmínit i otázku vlastnictví a financování – všechny tři kolonie v západních zemích, Weissenhof, Vídeň i Neubühl, měly výhodu jednoho majitele, ve Stuttgartu šlo o stát, ve Vídni o město, v Zürichu kolonii vlastní družstvo. Nedochovalo tedy ke sporům mezi majiteli, zároveň i financování bylo jednotné (veřejné finance, družstvo formou hypotéky).

U interiéru tedy vesměs došlo k tomuto řešení – dispozice byly většinou zachovány nebo upraveny jen mírně, povrchy obnoveny či vyměněny, technické, kuchyňské a sanitární zařízení zmodernizováno. V některých případech však bylo přistoupeno k vzorové rekonstrukci a restauraci interiéru – na Weissenhofu se jednalo o pět staveb (část trojdomu Marta Stama, jeden řadový dům J. J. P. Ouda, polovina dvojdomu Le Corbusiera a jeho mezonetový dům, jeden byt v domě Miese van der Rohe), které prošly rekonstrukcí včetně původních dispozic a barevnosti. Na Neubühlu byl vybrán nejtypičtější a nejoblíbenější čtyřpokojevý řadový dům, který byl velice citlivě restaurován a zachován pro pozdější generace.⁷⁸

Ve Vídni sice nebyl žádný dům pojednán jako vzorová rekonstrukce, ale ojedinělý postup zvolili při posuzování pozdějších přístaveb a dostaveb – byly individuálně posouzeny a, pokud vylepšovaly původní stav domu z technického či funkčního hlediska a zároveň esteticky nenarušovaly situaci, byly zachovány, v opačném případě odstraněny. V publikaci o obnově vídeňské kolonie autor tento přístup nazývá „*kritische Denkmapflege*“⁷⁹ a říká, že oproti Weissenhofu jde o přístup více respektující historii kolonie, bez dogmatické snahy vrátit se do roku vzniku.

⁷⁷ Nägele, *Die Restaurierung* (pozn. 52), s. 20.

⁷⁸ Marbach – Rüegg, *Werkbundsiedlung Neubühl* (pozn. 33).

⁷⁹ Adolf Krischanitz – Otto Kapfinger, *Die Wiener Werkbundsiedlung. Dokumentation einer Erneuerung*, Düsseldorf 1989, s. 49.

Všechny tři obnovy mají společnou snahu přiblížit se co nejvíce původnímu vzhledu z doby výstavy, se zachováním řešení interiéru, pokud to jeho stav umožňuje. Nutnost přizpůsobit se obytné funkci domu a tedy i pohodlí obyvatel vedla k modernizaci interiérů a tedy i ztrátě některých autentických detailů, což bylo později vyčítáno především stuttgartské obnově.⁸⁰

Obnova meziválečné architektury, a tedy i výstavních kolonií, s sebou nese i mnoho stavebně-technických aspektů, které potřebují vyřešit funkčnějším způsobem. Poté, co se stanoví cíl obnovy a metoda, jak toho dosáhnout – tedy zda půjde o restaurování stavby, renovaci či rekonstrukci již zaniklých prvků či částí –, je třeba se vypořádat s technickými problémy, které ohrožují další fungování a tedy i existenci stavby. Tyto problémy způsobily především nové konstrukční metody a materiály, použité ve dvacátých a třicátých letech, které nebyly testovány v dostatečně dlouhém časovém horizontu a proto se nevědělo, jak se za několik let či desítek let budou chovat. Ne vždy byly materiály a konstrukce správně použity, také kvalita materiálu a provedení byla, kvůli velmi rychlé výstavbě sídlišť i tlaku na co nejnižší náklady, značně kolísavá.⁸¹ Některé problémy se začaly projevovat již záhy po dokončení stavby, jiné se objevovaly teprve v průběhu renovačních prací nejen v osmdesátých letech, ale i později. Níže rozebraná specifika obnovy jsou platná dodnes a od osmdesátých let byla znovu řešena při každé další obnově funkcionalistických domů.

Skeletové či kombinované konstrukce, doplněné novým materiálem výplní, se od počátku potýkaly s tepelnými mosty na místě spojů konstrukcí či hran otvorů, což způsobovalo trhliny fasády, zatékání, odpadávání omítky a samozřejmě i únik tepla. V nejhroších případech došlo k obnažení železobetonového skeletu a jeho degradaci a rezivění výztuže. V takových případech pak byla v ohrožení statika celé budovy – na Weissenhofu, nejvíce poškozené výstavní kolonii, bylo nutné zajistit statiku bytového domu Miese van der Rohe podezděním ocelového skeletu,⁸² u dalších domů došlo k rozsáhlejší degradaci železobetonu, která se následně řešila sanací a doplněním betonu. Sanace železobetonu se na ostatních koloniích většinou týkala pouze drobnějších prvků, jako jsou střešní pergoly, markýzy, rámy teras. Vedle tepelných mostů je obecnějším nedostatkem meziválečné architektury značně podceněná a nedokonalá hydroizolace základů, sklepů a plochých střech a tepelná izolace fasády a střechy,⁸³ dále pak obnovy či výměny původních oken a dveří a řešení jejich nedostatečných izolačních vlastností. Dohromady tyto aspekty způsobovaly již zmíněné zatékání a vlhké skvrny na zdech či odlupující se omítku fasády, špatný tepelný komfort, kvůli únikům tepla a vysoké vnitřní vlhkosti se budovy velice špatně vytápěly atd. Vlhkem a promrzáním samozřejmě trpí i samotná konstrukce staveb. Právě řešení nové tepelné izolace a hydroizolace či náhrady okenních výplní, povrchů a jiných původních prvků jsou dodnes největší výzvou obnovy moderní architektury.

⁸⁰ Adlberg (ed.), *Baudenkmale der Moderne* (pozn. 61), s. 44–73.

⁸¹ Jadwiga Urbanik, *Renovation of Modern Movement Buildings*. Original from versus Building Technology. From *Le Corbusier to Hans Scharoun*, in: Jerzy Jasienko (ed.), *Structural Analysis of Historical Constructions*, Wrocław 2012.

⁸² Nägele, *Die Restaurierung* (pozn. 52), s. 104–105.

⁸³ Jadwiga Urbanik – Agnieszka Tomaszewicz, *Flat roof – Advantage or disadvantage of Modern Movement buildings*, in: F. Peña – M. Chávez (eds), *9th International Conference on Structural Analysis of Historical Constructions*, Mexico City 2014.

Nová tepelná izolace a hydroizolace bývá řešena na několika úrovních. Nejprve je třeba se vyrovnat s provlhnáním základů, které nebyly v době výstavby vůbec izolovány – zde byl postup v osmdesátých letech všude víceméně stejný. Podél všech nebo jen vlhkostí nejvíce zasažených obvodových zdí byl do hloubky cca 60 cm vyhlouben příkop, zdi očištěny, často částečně zatepleny polystyrenem nebo jen opatřeny hydroizolační folií, následovala odvodňovací drenáž a zasypání štěrskem a kačírskem.⁸⁴ Dalším krokem je obnova plochých střech, které v meziválečném období vznikaly jako jednoplášťové víceméně bez tepelné izolace (nebo jen s nepatrnou – Celotex, Torfoleum)⁸⁵ a parozábrany, hydroizolace byla zajištěna pouze asfaltovou lepenkovou vrstvou (např. Ruberoid, Papoleina...). Ve většině případů dojde k odstranění původních vrstev až na stropní desku, na kterou je instalována parotěsnící folie, přidáno cca 8 cm silné zateplení polystyrenovými či pěnosklenými deskami, na které teprve jsou položeny dvě vrstvy asfaltových pásů jako hydroizolace (různé typy podle výrobce) a vrchní cca 4 cm tlustá vrstva štěrku s pískem či drčená břidlice pro snížení teploty hydroizolace a jako ochrana proti UV záření. Pro střešní terasy se nakonec položí betonové dlaždice, kvůli výraznému navýšení tloušťky střešního pláště je potřeba nově vyřešit oplechování atiky a podobně. Výhodou pro vzhled budovy je, že okraj střechy tvoří právě atika, kterou nová izolace dorovná a nezpůsobí tak újmu na estetických proporcích budovy, což je zásadní obtíž u tepelné izolace obvodových zdí. Unikátním případem v rámci generální obnovy Weissenhofu byly řadové domy holandského architekta J. J. P. Ouda, u kterých chyběla jakákoli izolace (tedy i asfaltová vrstva!), čímž stavby velmi trpěly. Dodnes není jasné, z jakého důvodu nedošlo k její realizaci, zda z důvodů estetických, nebo se na ni prostě v rychlosti výstavby zapomnělo.⁸⁶

Asi největším orříškem obnovy kolonií je otázka tepelné izolace fasády. Především u experimentálních konstrukcí či nově používaných materiálů výplňových tvárníc či panelů, kdy vznikaly stěny o několik desítek centimetrů tenčí, než bylo běžné u tradiční konstrukce – cca 25–30 cm síly obvodové zdi na koloniích oproti cca 50 cm u běžné cihlové nosné konstrukce⁸⁷ –, bylo zlepšení tepelných podmínek nutné kvůli samotné konstrukci domů a její životnosti. Zmíněné zlepšení se dalo řešit kombinací tří způsobů – vnějšího zateplení zdí, zvýšení izolace prosklených ploch, tedy oken, případně vylepšení způsobu a režimu vytápění budovy. Vytápění se řešilo v osmdesátých letech především na Weissenhofu, kde domy dostaly nový plynový kotel a radiátory namísto dům od domu odlišného způsobu topení od kamen přes horkovzdušné.⁸⁸ Vylepšení rozvodů centrálního vytápění na Neubühlu bylo řešeno již před kompletní obnovou, došlo tedy jen k drobným úpravám.⁸⁹ I ve Vídni se rozhodli problémy řešit právě úpravou vytápění v kombinaci s menším vnějším zateplením,⁹⁰ což však bylo později kritizováno

⁸⁴ Nägele, *Die Restaurierung* (pozn. 52). – Krischanitz – Kapfinger, *Die Wiener Werkbundsiedlung* (pozn. 79). – Marbach – Rüegg, *Werkbundsiedlung Neubühl* (pozn. 33).

⁸⁵ Urbanik, *Renovation of Modern Movement Buildings* (pozn. 81).

⁸⁶ Nägele, *Die Restaurierung* (pozn. 52), s. 83–84.

⁸⁷ Rolf Schaal – Stephan Pfister – Giovanni Scheibler (eds), *Baukonstruktionen der Moderne aus heutiger Sicht. Band 4 – Siedlungen*, Basel–Boston–Berlin 1990.

⁸⁸ Nägele, *Die Restaurierung* (pozn. 52), s. 22–30.

⁸⁹ Marbach – Rüegg, *Werkbundsiedlung Neubühl* (pozn. 33), s. 158–160.

⁹⁰ Krischanitz – Kapfinger, *Die Wiener Werkbundsiedlung* (pozn. 79).

jako pouhé kosmetické úpravy a situace musela být tedy znovu řešena při nedávné druhé generální obnově sídliště.⁹¹

Problém zateplení funkcionalistického domu spočívá především ve změně proporcí budovy, která se nejvíce projevuje ve vztahu fasády a oken. Ta se kvůli navýšení hmoty fasády dostávají hlouběji za líc a namísto dojmu prostoru obaleného tenkou pokožkou vznikne dojem špaletových oken. Okna přitom byla v některých případech původně přímo „nalepená“ na fasádu bez jakéhokoli odsazení. Dnes jsou pro běžné zateplení, na příkladu českých zemí, používány polystyrenové desky o tloušťce deset cm, a to bez omítky, která přidá další alespoň dva cm! Takový rozdíl je pro funkcionalistickou fasádu fatální. Obecně se nabízí dvě možnosti – použít na zateplení buď obložení polystyrenovými (či jinými) deskami, které jsou silnější (alespoň pět cm tloušťky), ale přinášejí dokonalejší izolaci, nebo tepelněizolační omítku, která má nepatrně nižší izolační schopnosti, ale je tenčí (cca 4 cm).⁹² Ve Vídni byla plošně použita právě tepelněizolační omítkou, na Neubühlu bylo přistoupeno pouze k zateplení štítových zdí či zdí s minimem okenních otvorů, a to rovněž izolační omítkou. Na Weissenhofu byla opět situace složitější kvůli širokému spektru použitých řešení – je třeba si uvědomit, že ve Vídni se od experimentální konstrukce zcela opustilo a na Neubühlu byl pro celou kolonii použit shodný typ konstrukce. Ve většině případů bylo i na Weissenhofu použito zateplení omítkou, nicméně u komplikovaných případů, kde bylo třeba radikálně zlepšit tepelný komfort stavby, jako například u řadových domů J. J. P. Ouda, byl použit obklad 5 cm tlustými polystyrenovými deskami v kombinaci s posunutím oken do líce.⁹³

Souvisejícím problémem je restaurování oken. Kromě samotného restaurování rámců, pokud se dochovaly, a to v natolik dobrém stavu, aby mohly sloužit dál, bylo potřeba řešit i zasklení. Protože se jednalo v mnoha případech o velké plochy původně jednoduše zasklených oken, bylo třeba zabránit tepelným únikům. Na první pohled jednoduchým řešením byla výměna skel za skla izolační, či izolační dvojskla. Nicméně v mnoha případech bylo třeba upravit původní rámy oken, ať už dřevěné či železné, aby do nich silnější skla pasovala. Zároveň ne všude, a to platí především u kolonií zasažených válkou, tedy Vídni a Stuttgartu, byly původní okenní rámy dochovány. Právě na stuttgartském Weissenhofu bylo po válce mnoho oken vyměněno, mnoho původních prosklených ploch zčásti zazděno a opatřeno běžnými okny, protože oprava či náhrada poničených atypických okenních rámců byla v té době prakticky nemožná. Zatímco ve Vídni se tedy až na jediný případ podařilo zrestaurovat původní okenní a prosklené dveřní rámy a opatřit je izolačními skly, a stejně tak na Neubühlu,⁹⁴ na Weissenhofu se muselo postupovat dům od domu. U některých domů se podařilo restaurovat původní rámy – například u Oudových domů, kde však bylo potřeba zevnitř namontovat hliníkový profil na uchycení izolačního skla, kovové rámy byly příliš subtilní,⁹⁵ u některých domů se přistouplilo k rekonstrukci původního stavu. Nicméně šlo podle finančních

⁹¹ Nierhaus – Orosz, *Werkbundsiedlung Wien 1932* (pozn. 36).

⁹² Nägele, *Die Restaurierung* (pozn. 52), s. 22–30. – Krischanitz – Kapfinger, *Die Wiener Werkbundsiedlung* (pozn. 79), s. 51–53.

⁹³ Schaal – Pfister – Scheibler, *Baukonstruktionen der Moderne* (pozn. 87), s. 99–130. – Nägele, *Die Restaurierung* (pozn. 52), s. 83–84.

⁹⁴ Marbach – Rüegg, *Werkbundsiedlung Neubühl* (pozn. 33), s. 180–183.

⁹⁵ Schaal – Pfister – Scheibler, *Baukonstruktionen der Moderne* (pozn. 87), s. 99–130. – Nägele, *Die Restaurierung* (pozn. 52), s.22–30.

i jiných možností o kopie „podobné“ původnímu stavu, ne vždy o repliky, což bylo později autorům vyčítáno. Nejtěžší byly však rekonstrukce atypických oken, například zaoblených či velkoplošných, protože se již dají vyrobit pouze jako vysoce nadstandardní artikl za nemalou cenu.

Z uvedeného výčtu je vidět, že u mnoha technických problémů byl postup na jednotlivých koloniích, ač to mezi sebou autoři obnovy nekonzultovali, velice obdobný. Odlišnosti nastaly většinou ve chvíli, kdy se nedochovalo původní řešení, jako je tomu u oken, a pak samozřejmě u řešení obnovy interiérů. Ty byly až na výjimku vzorově renovovaných jednotek obnovovány tak, aby respektovaly původní dispoziční řešení, případně vestavěný nábytek, často i materiál podlah a podobně, ale jinak vycházely vstříc spíše obyvatelům. Vzorové rekonstrukce či obnovy několika bytů se objevily jak na Weissenhofu, tak na Neubühlu.⁹⁶ Ve Vídni bylo místo vzorové rekonstrukce interiéru přistoupeno k úpravě původní trafostanice na malé muzeum kolonie.⁹⁷

Kolonie v Praze, Brně a Wrocławu se prvních obnov dočkaly až později, po revoluci 1989, a šlo většinou o obnovy privátní, u některých však najdeme zřetelnou inspiraci právě prvními obnovami z osmdesátých let. Technické problémy, řešené poprvé při velkých renovacích v osmdesátých letech, jsou dodnes stejné a jejich řešení je individuální podle cíle obnovy, finančních možností, ale i památkové ochrany a tedy respektu k autenticitě objektu. Zatímco západní kolonie v osmdesátých letech konečně prožívaly plné přijetí jako kulturní památky a na to navázanou péči, východní kolonie se potýkaly s dalšími vlnami plíživých změn. Domy byly přizpůsobovány komfortnímu životu obyvatel a s tím ztrácely autentické prvky i původní formu – přistavovaly se garáže, zádveří, terasy či lodžie byly zazdívány, fasády a okna byly kvůli opotřebení a vlivům zatékání vyměňovány. Interiéry procházely ještě většími a hůře dokumentovatelnými proměnami – kvůli větším plochám byly domy děleny na více bytů, s tím souvisely i posuny vnitřních příček a tedy ztráta dispozic, výměny povrchů i zařízení. Problémy plochých střech byly často řešeny zvýšením atiky. V Praze prošly nejvýraznějšími přestavbami Zaorálkův dům od Ladislava Žáka či Špiškův dům od Ladislava Machoně,⁹⁸ který se dostal do rukou ministerstva vnitra, ve Wrocławu byl nejrazantněji upravován Radingův věžový dům.⁹⁹ Zároveň se začaly vytvářet nové vlastnické vztahy, především v Československu – domy, které byly často zkonfiskovány původním stavebníkům, byly prodány či přiděleny novým majitelům, v některých případech zde tyto rodiny bydlí dodnes. Kolonií v Praze, Brně a Wrocławu se týkaly stejné technické problémy jako u západních sídlišť – materiály i konstrukce přirozeně stárly, ale jejich opravy si zde řešil každý sám. Alespoň drobná regulace se objevila u východních kolonií až v osmdesátých letech, kdy už měla památkovou ochranu WUWA a několik domů v Brně. Také na pražské Babě byla v osmdesátých letech snaha zařadit ji pod památkovou ochranu, ale kvůli procesním chybám k tomu nakonec nedošlo.¹⁰⁰

⁹⁶ Nägele, *Die Restaurierung* (pozn. 52), s. 20–22. – Marbach – Rüegg, *Werkbundsiedlung Neubühl* (pozn. 33), s. 163–180.

⁹⁷ Krischanitz – Kapfinger, *Die Wiener Werkbundsiedlung* (pozn. 79), s. 56. – Nierhaus – Orosz, *Werkbundsiedlung Wien 1932* (pozn. 36), s. 266–275.

⁹⁸ Varyšová, *Osada Baba* (pozn. 50). – Urlich – Šlapeta – Křížková, *Slavné vily Prahy 6* (pozn. 57).

⁹⁹ Urbanik, *WUWA 1929–2009* (pozn. 24).

¹⁰⁰ Archiv NPÚ Praha.

Památková ochrana a současná situace kolonií

V sedmdesátých a osmdesátých letech vstoupila kulturní hodnota výstavních kolonií do širšího povědomí, což vedlo k památkové ochraně a následně ke generálním obnovám tří kolonií. Právě na základě odborných diskuzí, ale také praktických zkušeností z renovací a rekonstrukcí památek moderní architektury se odborný názor začal precizovat jak po ideové, tak praktické stránce, a to za pomoci mezinárodních organizací, konferencí a publikací.

Zatímco právní aspekty ochrany jsou dány konkrétní památkovou legislativou jednotlivých zemí, pro teorii i praxi památkové ochrany jsou nesmírně důležité právně nezávazné, ale odborně směrodatné materiály – například Benátská charta z roku 1964,¹⁰¹ která předznamenala vznik ICOMOS (International Council on Monuments and Sites),¹⁰² hlavního poradního orgánu UNESCO ve věci světového dědictví, či Washingtonská charta z roku 1987.¹⁰³ Z aktivity ICOMOS je pro klasickou modernu zásadní také konference z roku 1996 v Leipzigu (Lipsko), zabývající se tématem konzervace moderny (Konservierung der Moderne).¹⁰⁴ Teprve po velkých renovacích výstavních kolonií se totiž v péči o meziválečné památky začal objevovat důraz kladený na zachování autenticity a exaktní průzkum. V rámci této konference bylo německou památkovou péčí přiznáno, že na Weissenhofu je dochováno pouze 50 % původní stavební hmoty a téměř žádné (5 %) původní omítky, podlahy a okna.¹⁰⁵ Další mezinárodní organizací, sdružující odborníky se zaměřením přímo na moderní architekturu, je DOCOMOMO International, která vznikla roku 1990 (neoficiálně již 1988).¹⁰⁶

Roku 2013 byla z podnětu města Stuttgart zahájena spolupráce mezi všemi šesti koloniemi Werkbundu v Evropě, takzvaný Netzwerk der Werkbundsiedlungen, a to především na pravidelných setkáních, kde si zástupci měst a odborníků vyměňují zkušenosti v péči o tyto soubory.¹⁰⁷ Města spolupracovala na výstavě a doprovodné publikaci *Cesta k modernitě/Weg zur Moderne*,¹⁰⁸ uspořádané ve wrocławském muzeu architektury na jaře 2016. Zde byly poprvé kolonie představeny společně, ovšem bez důrazu na jejich dochování či památkovou ochranu. V současné době probíhá iniciativa za společné zařazení výstavních kolonií Werkbundu pod značku European Heritage Label (Označení Evropské dědictví pod záštitou EU).¹⁰⁹

Od devadesátých let probíhá další stavební vývoj na západních koloniích v kolejích vyznačených prvními obnovami – tedy směrem k pravidelné údržbě, precizování průzkumu a stále větší snaze o ochranu autenticity dochovaných původních materiálů a prvků.

¹⁰¹ Mezinárodní charta o konzervaci a restaurování památek a sídel, Benátky 1964.

¹⁰² Český národní komitét ICOMOS, <http://www.icomos.cz/index.php/en/cinnost/29-cesky-narodni-komitet-icomos>, vyhledáno 30. 6. 2018.

¹⁰³ Mezinárodní charta pro záchranu historických měst, Washington 1987.

¹⁰⁴ Konservierung de Moderne? Über den Umgang mit den Zeugnissen der Architekturgeschichte des 20. Jahrhunderts. Setkání Německého národního komitétu ICOMOS ve spolupráci s „denkmal 96“ u příležitosti Evropského veletrhu památkové péče a obnovy měst, 31. 10.–2. 11. 1996 v Lipsku.

¹⁰⁵ Iveta Černá, Restaurátorské průzkumy ve vile Tugendhat, in: Naděžda Goryczková (ed.), *Složitosti a rozpory moderní architektury a její památkové ochrany. Sborník příspěvků*, Ostrava 2005, s. 116–119.

¹⁰⁶ <https://docomomo.com/history>, vyhledáno 15. 6. 2018.

¹⁰⁷ <https://www.stuttgart.de/item/show/273273/1/9/519211?>, vyhledáno 29. 6. 2018.

¹⁰⁸ Urbanik, *Der Weg zur Moderne* (pozn. 4).

¹⁰⁹ Info NPÚ.

Po roce 2000 začalo opět přibývat příkladů stavební obnovy. Na Weissenhofu proběhla muzeální obnova dvojdomu od Le Corbusiera v rámci financování a vedení památkového programu Wüstenrotstiftung,¹¹⁰ kdy byla provedena pečlivě rekonstrukce do původního stavu s restaurováním všech dochovaných prvků. Polovina domu dnes slouží jako expozice a dochovanější polovina jako rekonstrukce původního interiéru.¹¹¹ V Zürichu stavební družstvo v rámci dlouhodobého plánu po etapách renovuje a udržuje jednotlivé domy a postupně se snaží od každého typu vybudovat jednu vzorovou obnovu původního stavu. Vídeňská kolonie se v nedávné době dočkala druhé generální obnovy (2011–2016). Nutno zmínit, že stejně jako při renovaci v osmdesátých letech se týkala pouze domů ve vlastnictví města, ke kterým se přidalo několik soukromých vlastníků.¹¹²

Snaha o obnovu domů v koloniích se v devadesátých letech konečně dostala do České republiky a Polska – díky změně politického režimu se soukromí vlastníci začali odhodlávat k rekonstrukcím svých domů. V devadesátých letech prošel renovací hotelový dům Hanse Scharouna ve wrocławské kolonii WUWA,¹¹³ sloužící jako hotel. Po první obnově přitom na hotelu probíhají práce a výzkum prakticky dodnes,¹¹⁴ některá řešení jsou komplikovaná specifickým slezským klimatem. V posledních letech probíhají ve Wroclawi i památkové obnovy rodinných domů, díky velkorysé finanční podpoře města. Na pražské Babě byla jako jedna z prvních obnovena Janákova vlastní vila již v devadesátých letech.¹¹⁵ Po roce 2000 zde příkladů přibývá, Paličkova vila od Marta Stama byla renovovaná podle návrhu Ladislava Lábuse v letech 2002–2003, v letech 2010–2013 proběhla obnova Glücklichovy vily arch. Josefa Gočára podle projektu atelieru 4DS architekti. Bohužel vedle povedených, vskutku památkových obnov se množí i rekonstrukce a přestavby podle vkusu vlastníka, které často nerespektují památkovou hodnotu domu a poškozují ho (Sutnarova vila a podobně).¹¹⁶ I v Brně je situace podobná, vedle povedené obnovy poloviny Štěpánkova domu můžeme vidět množství přestaveb, které se na hodnotu domu neohlížejí.

Jestliže se k technickým problémům obnovy přistupuje obdobně jako v osmdesátých letech,¹¹⁷ je dnes kladen mnohem větší důraz na dostatečný průzkum budovy a dokumentaci jejího stavu a všech nálezu, včetně původních povrchů příček či obvodových zdí, podlahových krytin, původní barevnosti, a následně zachování či obnovu nalezeného původního stavu. V případě, že původní stav z technických či jiných důvodů nelze obnovit, často se odkryjí alespoň „okénka“, odhalující na malém prostoru původní řešení (například původní výmalba interiéru).¹¹⁸ Autenticita je v současnosti téměř nejvyšší hodnotou v památkové péči, to s sebou samozřejmě nese i problém dochovanosti objektů – několik zahraničních kolonií bylo zásadně poškozeno válkou, ostatní svou původ-

¹¹⁰ Přístup a provedení srovnatelné s obnovou vily Tugendhat či Müllerovy vily.

¹¹¹ Adlberg (ed.), *Baudenkmale der Moderne* (pozn. 61).

¹¹² Nierhaus – Orosz, *Werkbundsiedlung Wien 1932* (pozn. 36).

¹¹³ Jadwiga Urbanik, *Dom dla osób samotnych i małżeństw bezdzietnych Hansa Scharouna*, Wrocław 2014.

¹¹⁴ Urbanik, *WUWA 1929–2009* (pozn. 24). – Urbanik, *Renovation of Modern Movement Buildings* (pozn. 81).

¹¹⁵ Varyšová, *Osada Baba* (pozn. 50), s. 56–58. – Daniel Špička, *Rekonstrukce vlastní vily Pavla Janáka*, *Architekt XLV*, 1999, č. 3, s. 8–14.

¹¹⁶ Varyšová, *Osada Baba* (pozn. 50).

¹¹⁷ Miloš Solař – Vladimír Šlapeta – Petr Vřetečka et al., *Památková obnova vilové architektury 20. a 30. let 20. století*, odborná metodika Metodického centra moderní architektury NPÚ Brno, Brno 2015, s. 31.

¹¹⁸ *Ibidem*, s. 17–18.

ní substancí ztrácely pozvolněji ve formě drobných úprav a přestavb, dílo zkázy často dokonala právě renovace či rekonstrukce domu. Jsou samozřejmě i případy, kdy je míra dochovanosti vysoká, například Glücklichova vila na Babě od Josefa Gočára se donedávna dochovala v prakticky intaktním stavu. To s sebou nicméně během zdařilé obnovy (autoři 4DS architekti) přineslo i problém, že některé prvky se kvůli nedostatečné údržbě a povětrnostním podmínkám sice dochovaly, ale již se nedaly zrenovovat.¹¹⁹ Zároveň zde šlo o obnovu pro účely obývání a došlo tak k nezbytné modernizaci vybavení kuchyně a koupelny, z pohledu konzervativního památkáře nevhodný zásah do autenticity domu. Tato konzervátorská očekávání kladou na obnovu domu pro běžný obytný provoz až ne-realistické požadavky a obnovu můžeme tedy rozdělit na „muzeální“ a „užitné“. Muzeální obnovu přitom téměř výlučně volí stát či město v pozici vlastníka, zatímco u soukromého majitele a obyvatele ji očekávat nemůžete. U sídlištních celků tak je často přístupováno ke vzorové obnově pouze jednoho domu, který posléze slouží jako muzeum, a ostatní budovy jsou obnoveny pouze z exteriéru či v interiéru jen v rámci dispozice, nebo nejsou dokonce obnovovány vůbec.¹²⁰

To samozřejmě úzce souvisí i s možnostmi ochrany a obnovy kolonií jakožto celku. Zatímco Weissenhof, vídeňská kolonie, WUWA a malá část Nového domu v Brně získaly památkovou ochranu v sedmdesátých či osmdesátých letech (Weissenhof už v padesátých letech), pražská Baba a curišský Neubühl se oficiální ochrany dočkaly o něco později – kolonie na Babě v pražských Dejvicích získala roku 1993 ochranu v rámci městské památkové zóny¹²¹ a roku 2000 byla Sutnarova vila od Oldřicha Starého prohlášena kulturní památkou,¹²² Neubühl získal kantonální ochranu jako památka (Objekte von überkommunaler Bedeutung) roku 2010,¹²³ a to na vlastní podnět. Také ve Wroclawi se v posledních letech rozšířila ochrana kolonie – roku 2007 byla na seznam památek města zapsána WUWA jako urbanistický celek.¹²⁴ Chránit charakter celku je v případě výstavních sídlišť nesmírně důležité, nicméně celek tvoří právě jednotlivé domy, které potřebují konkrétní vlastní ochranu, s poškozením jednoho nevhodným stavebním zásahem přijde záhy poškození druhého a posléze vezme zasvé i onen charakter celku. Výše zmíněná obliba vzorových rekonstrukcí domů, včetně obnovy interiéru, jeho barevnosti a alespoň části zařízení, je v případě výstavních kolonií neudržitelná – ideální rekonstrukce tohoto typu totiž předpokládá, že výsledek nebude rušit obyvatel. Vzorové rekonstrukce některých domů na Weissenhofu v osmdesátých letech s sebou nesly výrazné ústupky modernizaci domu pro komfortnější užívání spíše než konzervaci dochovaných prvků. Nová rekonstrukce Le Corbusierova dvojdomu v novém tisíciletí již tuto chybu neopakovala, a z domu se tak stalo muzeum.¹²⁵ Stejně tak na Neubühlu jsou dnes vybrány jako vzorové

¹¹⁹ Varyšová, *Osada Baba* (pozn. 50), s. 53–55.

¹²⁰ Adlberg (ed.), *Baudenkmale der Moderne* (pozn. 61). – Eckhard Herrel, Ein Musterhaus des Neuen Frankfurt, in: *Denkmalpflege und Kulturgeschichte*, 2010, č. 4, s. 22–28. – Marbach – Rüegg, *Werkbundsiedlung Neubühl* (pozn. 33).

¹²¹ Varyšová, *Osada Baba* (pozn. 50), s. 33 – Vyhláška HMP č. 10/1993, in: *Sbírka obecně závazných vyhlášek hlavního města Prahy*, ročník 1993, vydáno 28. 2. 1994.

¹²² Prohlášení za kulturní památku, MK ČR č. j. 13599/2000 ze dne 28. 12. 2000.

¹²³ <http://neubuehl.ch/werkbundsiedlung/denkmalenschutz/>, vyhledáno 25. 6. 2018.

¹²⁴ Číslo A/1003, Rejestr zábytków nieruchomości, <http://bip.um.wroc.pl/artykuly/204/zabytki> – Wroclawia, vyhledáno 30. 6. 2018.

¹²⁵ Adlberg (ed.), *Baudenkmale der Moderne* (pozn. 61), s. 170–175.

zrekonstruované byty jen příklady jednotlivých dispozičních řešení, ne všechny domy, a také ve Wroclawi se při renovaci Scharounova hotelového domu rozhodli zrekonstruovat pouze jedinou obytnou jednotku do původní podoby.¹²⁶ Síla a hodnota výstavních sídlišť Werkbundu spočívá především v jejich celku, v souboru všech původně výstavních domů-exponátů.

Na památkovou praxi má největší vliv téměř vždy vlastník objektu. U výstavních kolonií Werkbundu je vlastnictví velmi rozmanité – ve Stuttgartu je majitelem spolková republika, ve Vídni městem zřizovaná společnost Wiener Substanzerhaltung (WISEG), potažmo město, a několik domů je v soukromém vlastnictví, v Curichu stavební družstvo (Genossenschaft Neubühl), v Praze, Brně a Wroclawi jde pak o soukromé vlastníky. Asi největší rozdíly způsobené vlastnictvím tkví v dodržování památkové ochrany a dále ve financování údržby a obnovy. Zatímco obnovy Weissenhofu a vídeňské kolonie z osmdesátých let byly financovány z veřejných prostředků – tedy z rozpočtu spolkové republiky, státu, města – v renovacích z poslední doby už musely i tyto kolonie sáhnout do jiných finančních zdrojů. Dvojdům na Weissenhofu byl zrekonstruován v rámci nadačního památkového programu Wüstenrotstiftung,¹²⁷ u vídeňské kolonie se na druhé celkové renovaci (2011–2016) podíleli i nájemníci formou zvýšeného nájmu na několik let.¹²⁸ Oproti tomu například na Neubühlu, vlastněném stavebním družstvem, je sice výhoda jednoho vlastníka, zároveň si však od počátku musí financovat vše sám. V posledních letech může však i Neubühl, díky nové památkové ochraně, čerpat vysoké příspěvky od kantonální péče v případě, že u stavebních prací v kolonii se klade vysoký důraz na zachování autenticity.¹²⁹ Právě různé příspěvkové programy státu či města jsou dobrou motivací k dodržování památkové ochrany i jinde – také ve Wroclawi spustilo město podpůrný program pro vlastníky domů na renovaci exteriéru budovy, který nabízí příspěvek až ve výši 70 % nákladů za předpokladu, že projekt obnovy schválí kancelář městského konzervátora.¹³⁰

Samozřejmě i na území ČR existuje možnost čerpat na obnovu památky v soukromém vlastnictví finanční podporu, nicméně zde často vládne neinformovanost. Domy na Babě a Novém domě v Brně tedy závisejí zcela na vlastníkově, na jeho kulturním a památkovém cítění a finančních možnostech – tomu ostatně odpovídá i stav posledních rekonstrukcí či přestaveb. Zatímco na Babě jsme již zmínili několik povedených obnov, jsou zde i renovace sporné (Mojžíšova vila, nepovedená rekonstrukce Sutnarovy vily, obnova Zaorálkovy vily proběhla načerno, největšími případy jsou obnovy Čeňkova a Košťálova domu, zde došlo dokonce k vybourání všech vnitřních příček), na kterých je nejvíce vidět neochota majitele nechat si mluvit do svého vlastnictví. Památkové úřady a odborníci se však i u nás stále snaží zvýšit ochranu kolonií, v Brně je snaha zahrnout Nový dům do památkové zóny brněnských předměstí, v Praze byl podán návrh na prohlášení 11 nedochovaných vil za kulturní památky.¹³¹

¹²⁶ Urbanik, *Dom dla osób samotnych* (pozn. 83).

¹²⁷ Adlberg 2006 (pozn. 61).

¹²⁸ Nierhaus – Orosz 2013 (pozn. 36).

¹²⁹ Info Genossenschaft Neubühl.

¹³⁰ Urbanik 2016 (pozn. 4).

¹³¹ Info NPÚ.

Závěr

Pohled do historie výstavních kolonií odhaluje nejen avantgardní ideje jejich vzniku a pohnuté osudy souborů po dokončení, ale především jejich architektonickou a historickou hodnotu, jejich různorodost a charakteristické znaky moderní architektury dané oblasti. Jestliže cena výstavních kolonií tkví především v celku, je to i proto, že obsahují nejen nejprogresivnější díla moderní architektury, ale také stavby tradičnější, a že tak ukazují obraz meziválečné moderny ve velice širokém spektru.

Zatímco historie kolonií je vesměs zpracována, osudy v druhé polovině 20. století, památková ochrana, obnova a srovnání přístupů v jednotlivých zemích jsem se pokusila svou diplomovou prací doplnit. Peripetie vývoje památkové ochrany a problematiky obnov ukazují zkušenosti, které můžeme použít a poučit se z nich v budoucnosti. Zatímco zahraniční kolonie nepotřebují „zachraňovat“, stojí pod důkladnou památkovou ochranou a navzdory částečně ztracené autenticitě je s nimi nakládáno jako s památkami, u nás tento model nefunguje. Ačkoli se památkové orgány a odborníci snaží, právě kvůli nedostatečné dochovanosti původního vzhledu a materiálu domy v českých koloniích ztrácejí možnost získat památkovou ochranu a tedy záruku zachování. Jako problém památkové ochrany se ukazuje také její rozsah – podle legislativních možností je volena ochrana celku, a tedy povětšinou pouze exteriéru, nebo jednotlivých domů, exteriéru i interiéru, ale zase bez ohledu na celkovou situaci čtvrti. Pokud je však účelem zachovat skutečnou podstatu výstavních kolonií a jejich funkcionalistických domů, je vždy třeba uvažovat ne o „kulisách“, ale o celé struktuře domů a zároveň o jejich provázanosti do předem promyšleného organismu. Zatímco některé jedinečné domy lze restaurovat či konzervovat do muzeálního stavu a uchovat tak ducha doby, ostatní domy by měly být ponechány životu, nikoli ale za cenu ztráty vnitřních dispozic či vnějšího charakteru.

Ruku v ruce s ideovými otázkami památkové ochrany jdou technické aspekty, kde se lze mnohem snadněji inspirovat již proběhlými obnovami. Ty ukazují, jaké jsou praktické možnosti péče, co jde obnovit a co už je potřeba nahradit. Zde se pak často naráží na otázku, zda zaniklé prvky rekonstruovat, případně jak původní stav přizpůsobit současnému životu. Jednotlivé obnovy ve výstavních koloniích ukazují různé přístupy i jejich rozdíly podle investora – zatímco obnovy z veřejných zdrojů upřednostní konzervaci, soukromník často volí větší zásahy především do interiérových dispozic a zařízení. Existují i případy (na Babě), kde právě vztah soukromého vlastníka, kontinuita vlastnictví či dokonce nedostatek financí na obnovu přispěje k zachování původního stavu.

Ochrana moderní architektury s sebou stále nese otázku, jak stará může být památka – ukazuje to vývoj ochrany výstavních kolonií stejně dobře jako obdobná současná situace poválečné architektury. Bohužel během období dospívání do památkové zralosti mnoho cenných staveb ztrácí původní prvky, které pak představují pomyslný hřebíček do rakve při boji za památkovou ochranu. Je možná na místě se zamyslet i nad jinými hodnotami památek než jen nad stářím, například nad jejich hodnotou uměleckou, výjimečností okolností jejich vzniku a podobně. Na tyto hodnoty pak mnohem dříve, než je na to připravena široká veřejnost, poukazují odborníci či pamětníci svými aktivitami a publikacemi.

Srovnání šesti výstavních kolonií Werkbundu tak přináší nejen ukázkou specifik ochrany a obnovy těchto celků, ale také mnoho obecnějších problémů péče o moderní archi-

tekturu. Zahraniční kolonie můžeme považovat za doceněné, řeší se u nich především forma údržby. U nás však situace není tak jednoznačná. Pro přežití kolonií v Brně a Praze je nutné více zainteresovat stát a město, aby obě tyto instituce vlastníky nejen nutily k uchování domů formou památkové ochrany, ale především je motivovaly k docenění a uchování domů, ať už finančními dotacemi, či osvětou. Kolonie vznikly díky inspirační výměně mezi několika evropskými zeměmi a i dnes může být právě inspirace klíčem k jejich zachování i na našem území.

SUMMARY

Interwar exhibitional housing estates of Werkbund in Europe as a cultural monument

There are six exhibitional housing estate in Europe built by Werkbund between 1927–1932. First appeared in Stuttgart, next in Brno, Wrocław, Zürich, Vienna and last one in Prague, all showed a new opinion on modern living, building and architecture. The article focuses on the history of planning and building colonies, its further development after the closure of exhibitions and contemporary monument protection and conservation of Werkbund estates.

The first part deals with the formation of colonies and their differences. Although all the exhibitions estates wanted to show new rational living there were differences in the organisation and financing, selection of architects and also the form and purpose of houses. Some estates includes several types of family houses, some also an example of block of flats. International participation of architects took place in Stuttgart and Vienna while the rest of estate were meant only for home architects etc.

The next part shows the fate and the structural changes of houses and whole estates during the war and the postwar years. The former exhibitional buildings started to be used as residential houses which requested some building alterations during the years. Also there were many damages during the war and some houses in Stuttgart, Vienna and Wrocław were demolished. This chapter of the article also explains the beginnings of the monument protection and conservation, the first comprehensive renovation of the housing estates and its ideological and technical aspects.

The last part focuses on today's housing estates and its protection. The approach to the restoration of functionalist architecture and its methods slightly changed during the decades and some aspects of first renovations were questionable today. However the same (and also some new) pitfalls are still present and every conservation of functionalist house has to be solve individual.

The article tries to compare the development and to show the specifics of the individual files, which made it possible to specify why the colonies need to be protected, the extent to which they are preserved today, how much they are preserved, and what problems the building regeneration brings. Due to the different status and approach in individual countries, valuable sources of inspiration for the protection and preservation of settlements in our country have been gathered, which are the most threatened by comparison.

The contribution of the article is a comprehensive comparison of all six estates, especially in terms of conservation and restoration. To such extent, the colonies were not introduced or even compared. The conclusions for the preservation of the Prague colony are also very important.

VÝBĚROVÁ BIBLIOGRAFIE

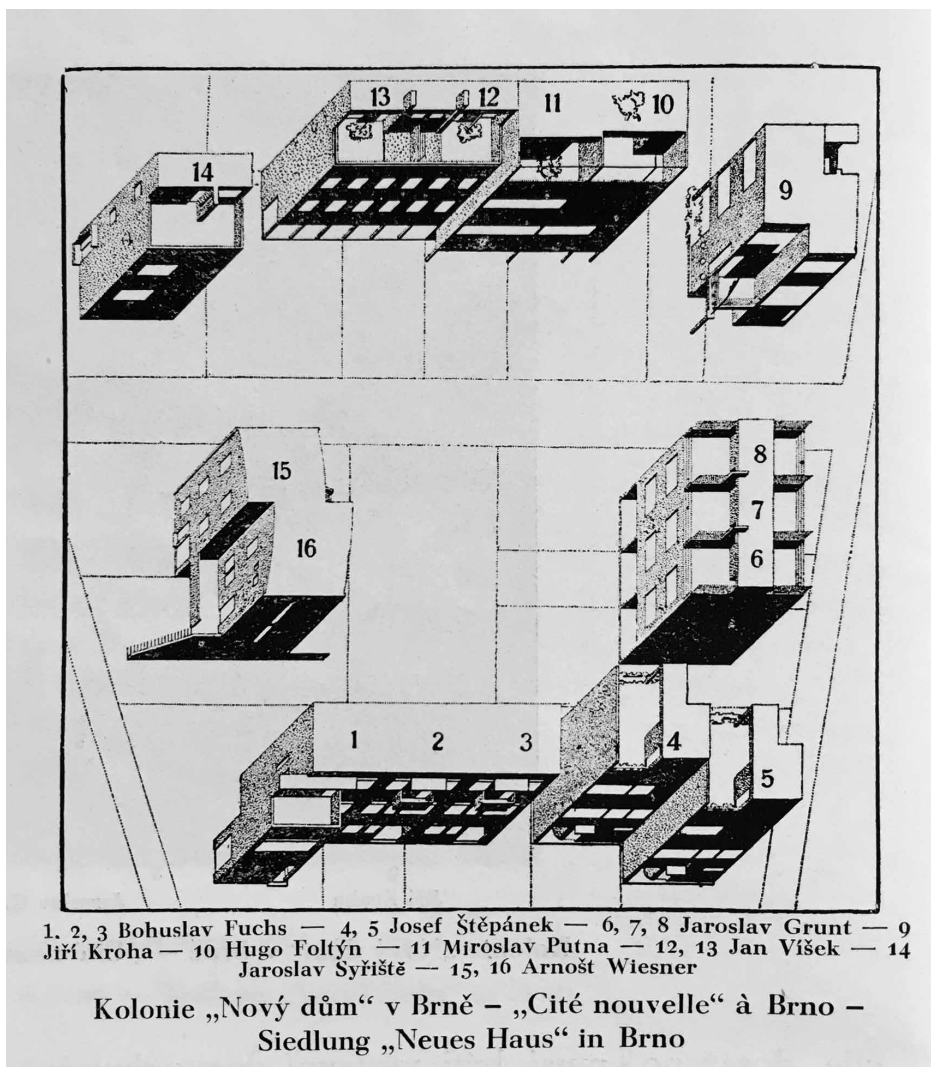
- Lucius Burkhardt (ed.), *Der Werkbund in Deutschland, Österreich und der Schweiz*, Stuttgart 1978.
- Deutscher Werkbund, *Bau und Wohnung, Die Bauten der Weissenhof-Siedlung in Stuttgart, errichtet 1927 nach Vorschlägen des Deutschen Werkbunds im Auftrag der Stadt Stuttgart und im Rahmen der Werkbundaussstellung >Die Wohnung<*, Stuttgart 1927.
- Astrid Gmeiner – Gottfried Pirhofer, *Der Österreichischer Werkbund*, Salzburg/Wien 1985.
- Pavel Janák (ed.), *Výstava bydlení. Stavba osady Baba*, Praha 1932.
- Karin Kirsch, *Die Weissenhofsiedlung. Werkbund-Ausstellung DIE WOHNUNG Stuttgart 1927*, Stuttgart 1987.
- Adolf Krischanitz – Otto Kapfinger, *Die Wiener Werkbundsiedlung. Dokumentation einer Erneuerung*, Düsseldorf 1989.
- Ueli Marbach – Arthur Rüegg, *Werkbundsiedlung Neubühl in Zürich-Wollishofen 1928–1932. Ihre Entstehung und Erneuerung*, Zürich 1990.
- Hermann Nägele, *Die Restaurierung der Weissenhofsiedlung 1981–87*, Stuttgart 1992.
- Andreas Nierhaus – Eva–Maria Orosz (eds), *Werkbundsiedlung Wien 1932. Ein Manifest des Neuen Wohnens*, Wien 2012.
- Jindřich Chatrný – Dagmar Černoušková – Pavel Borský (eds.), *Nový dům Brno / New House Brno / 1928*, Brno 2018.
- Josef Frank, *Die Internationale Werkbundsiedlung Wien 1932*, Wien 1932.
- Georg Adlbert (ed.), *Baudenkmale de Moderne. Le Corbusier/Pierre Jeanneret Doppelhaus in der Weissenhofsiedlung Stuttgart. Die Geschichte einer Instandsetzung*, Stuttgart 2006.
- Die Werkbundsiedlung Neubühl in Zürich-Wollishofen, in: *Das Werk*, 1931, č. 9, s. 257.
- Zdeněk Rossmann – Bedřich Václavěk (eds), *Výstava moderního bydlení Nový dům*, katalog výstavy, Brno 1928.
- Schlesische Monatshefte, Sondernummer – Wohnung und Werkraum*, 1929, roč. 6, č. 7.
- Jadwiga Urbanik, *Der Weg zur Moderne. Werkbund-Siedlungen 1927–1932*, Wrocław 2016.
- Jadwiga Urbanik, *WUWA 1929–2009. The Werkbund Exhibition in Wrocław*, Wrocław 2010.
- Rolf Schaal – Stephan Pfister – Giovanni Scheibler (eds.), *Baukonstruktionen der Moderne aus heutiger Sicht. Band 4 – Siedlungen*, Basel–Boston–Berlin 1990.
- Miloš Solař – Vladimír Šlapeta – Petr Všečetka et al., *Památková obnova vilové architektury 20. a 30. let 20. století*, odborná metodika Metodického centra moderní architektury NPÚ Brno, Brno 2015.
- Tomáš Šenberger – Vladimír Šlapeta – Petr Urlich, *Osada Baba. Plány a modely*, Praha 2000.
- Eliška Varyšová, *Osada Baba – historie a současnost*, bakalářská práce, ÚDU FF UK, Praha 2013.

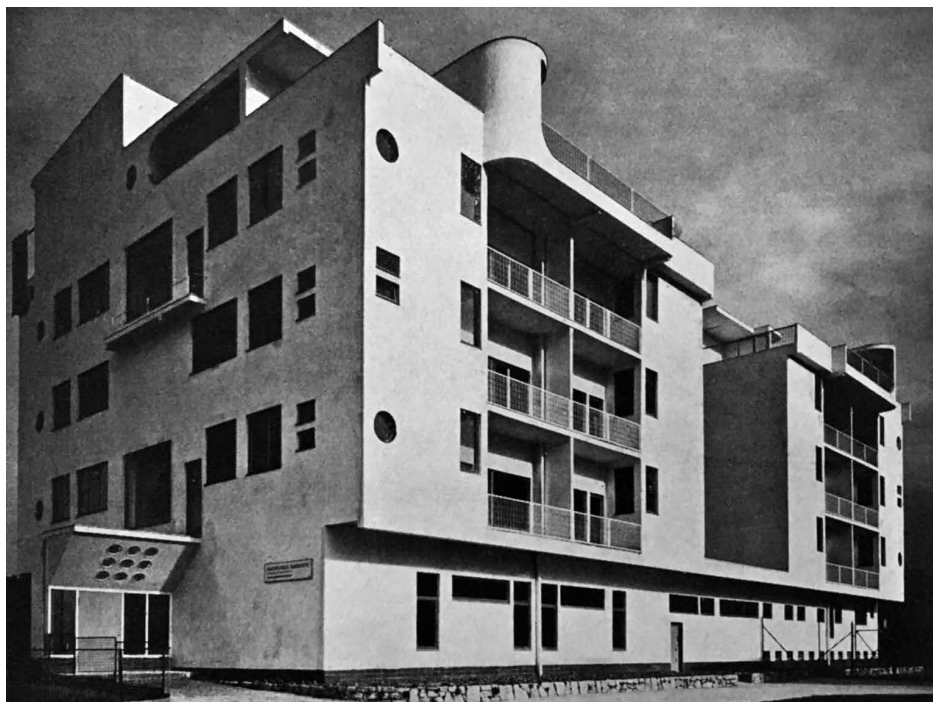
Obrázek 1. Celkový pohled na kolonii Weissenhof ve Stuttgartu, 1927, reprodukce z časopisu *Stavba* VI, 1927–1928, s. 40

Obrázek 2. Le Corbusier – Pierre Jeanneret, dvojďům v kolonii Weissenhof ve Stuttgartu, 1927, dnes muzeum kolonie. Snímek Eliška Podholová Varyšová

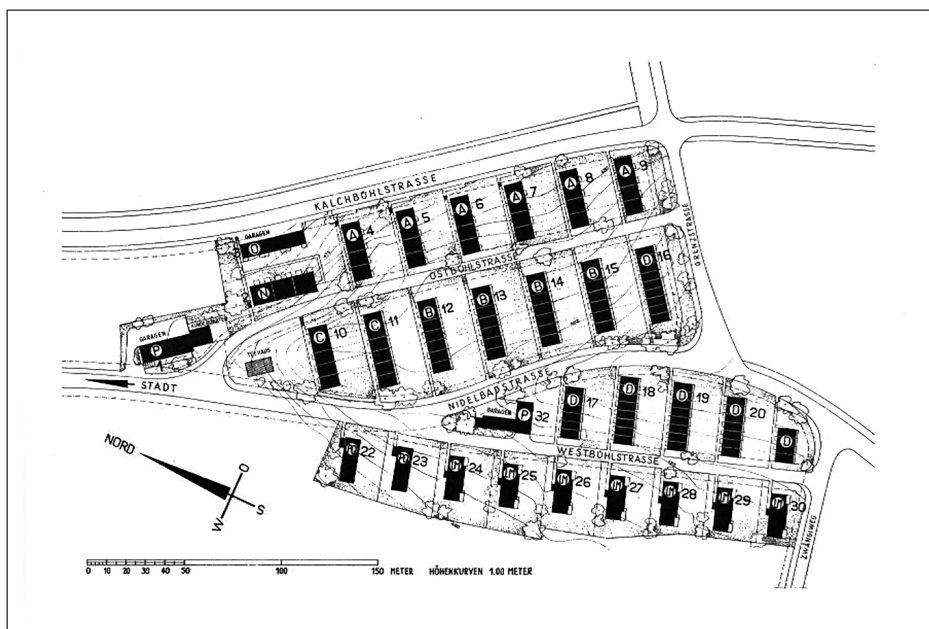
Obrázek 3. Plán kolonie Nový dům v Brně, 1928. Reprodukce z obálky katalogu Zdeněk Rossman – Bedřich Václavek, *Výstava moderního bydlení Nový dům*, Brno 1928

Obrázek 4. Adolf Rading, bytový dům v kolonii WUWA ve Wroclawi, 1929. Reprodukce z časopisu *Výtvarné snahy XI*, 1929–1930, s. 25

Obrázek 5. Hans Scharoun, hotelový dům v kolonii WUWA ve Wroclawi, 1929. Snímek Martin Podhola, 2016

Obrázek 6. Plán kolonie Neubühl v Zürichu, 1931. Reprodukce z časopisu *Das Werk*, 1931, č. 9, s. 257

Obrázek 7. Řadové domy v kolonii Neubühl v Zürichu, 1931. Snímek Eliška Podholová Varyšová, 2015

Obrázek 8. Řadové domy Andrého Lucřata v kolonii Werkbundu ve Vídni, 1931–1932. Snímek Eliška Podholová Varyšová, 2012

Obrázek 9. Plán osady Baba v Praze, 1932. Reprodukce obálky katalogu *Výstava bydlení: Stavba osady Baba*, Praha 1932